Вольфґанґ Шивельбуш

СМАКИ РАЮ

соціальна історія
прянощів, збудників
та дурманів

Вольфґанґ Шивельбуш

СМАКИ РАЮ

Соціальна історія прянощів, збудників та дурманів

Wolfgang Schivelbusch

DAS PARADIES, der Geschmack und die Vernunft

Eine Geschichte der Genußmittel

Вольфґанґ Шивельбуш

СМАКИ РАЮ

Соціальна історія прянощів, збудників та дурманів

Київ
Ніка-Центр

Львів
Видавництво Анетти Антоненко

2016

УДК 930.85:633.7
ББК 63.3(0)-7
Ш55

Переклад з німецької *Юрка Прохаська*
Переклад англійських віршів *Тараса Цимбала*
Науковий редактор *Тарас Цимбал*

Шивельбуш В.

Ш55 Смаки раю. Соціальна історія прянощів, збудників та дурманів / Вольфґанґ Шивельбуш ; пер. з нім. – К. : Ніка-Центр ; Львів : Видавництво Анетти Антоненко, 2016. – 256 с.

ISBN 978-966-521-678-0 (Ніка-Центр)

ISBN 978-617-7192-48-9 (Видавництво Анетти Антоненко)

Книжка знаного німецького історика науки та культури Вольфґанґа Шивельбуша присвячена не так історії найвідоміших і найуживаніших спецій, як-от перець, чай, кава, тютюн тощо, як тому впливові цих засобів насолоди, який вони справляли протягом віків, починаючи від доби Середньовіччя, на загальний поступ людства, тому особливому місцю, яке вони посідали в культурному й економічному житті Європейського континенту. Автор зводить докупи величезну кількість фактів, подеколи зовсім невідомих, аби розгорнути цікаву історію завезених і створених в Європі «речовин насолоди», аби покликати у мандрівку хмільними середньовічними трапезними залами, першими кав'ярнями часів Реформації, будуарами іспанської аристократії, де ранками чути запах гарячого шоколаду, німецькими шинками та англійськими джин-барами, опіумними притонами та багатьма іншими місцями, де люди, збираючись, уживали ці привабливі зілля та трунки.

Для широкого кола читачів, що цікавляться глобальними питаннями розвитку людства.

УДК 930.85:633.7
ББК 63.3(0)-7

Переклад за виданням:
Wolfgang Schivelbusch *Das Paradies, der Geschmack und die Vernunft. Eine Geschichte der Genußmittel* (ISBN 3-596-24413-7)

В оформленні обкладинки використано малюнок Луї-Леопольда Буайї (Louis-Léopold Boilly) «Курці та нюхальники», 1823

ISBN 978-966-521-678-0 (Ніка-Центр)
ISBN 978-617-7192-48-9 (Видавництво Анетти Антоненко)

© Carl Hanser Verlag, München, 1980
© Переклад. Ю. Прохасько, Т. Цимбал, 2016
© Наукова редакція. Т. Цимбал, 2016
© Видавництво «Ніка-Центр», 2016
© «Видавництво Анетти Антоненко», 2016

ЗМІСТ

Героїчне минуле звичного (*Кирило Азархін*) 7

Переднє слово 17

1. Прянощі, або Світанок Нової Доби 19

2. Кава і протестантська етика 33
Озираючись назад: значення алкоголю до XVII століття 39
Велика протверезниця 52
Аргументи за і проти кави 58
Від кав'ярні до посиденьок за кавою 65
Німецька кавова ідеологія 90
Англійський перехід від кави до чаю 98

3. Шоколад, католицтво, ancien régime 105

4. Сухе сп'яніння від тютюну 116
Еволюція куріння: люлька, сигара, сигарета 130
Соціальна та просторова експансія куріння 136
Культура нюхання табаки у XVIII столітті 148

5. Промисловий переворот, пиво та горілка 165

6. Ритуали 186

7. Питні заклади 206
Еволюція шинквасу 211

8. Штучні раї XIX століття 220
Опій, пролетаріат і поезія 223
Опій і колоніалізм 231
Нова терпимість 239

Бібліографія 244

Покажчик імен 253

Героїчне минуле звичного

Таємницю історії становлять не так її білі плями, як різниця між нашими уявленнями про вже начебто відоме й усією тією глибиною усвідомлень, в яку ми можемо поринути, досліджуючи один і той самий, навіть невеликий, проміжок часу. Минуле приховує безліч подій, що їх можна розглядати в незчисленній кількості ракурсів. Але будь-який історичний дослід вимагає неабиякої напруги уяви та, звісно, підкріплення останньої фактами. Не лише узгоджена картина минулого як результат роботи істориків, а й сам процес дослідження вимагає від науковця постійної боротьби із власною, як сказали б феноменологи, природною настановою. Річ у тім, що життєсвіт сьогодення, немов солона морська вода, яка виштовхує пловця на поверхню, повертає нас у сучасність, хоч би як напружували ми нашу пам'ять, увагу й уяву. Повсякдення так нас захоплює, що нам украй важко уявляти собі пройдешні часи. Ми всі, незалежно від освіти та спеціальності, керовані природними властивостями свідомості, тяжіємо до найбільш поширеного і зручного розуміння минулого, а саме хронологічного. Безумовно, хронологія спирається на факти (вона, власне, й є сухим фактажем); це – її плюс. Утім, посполите уявлення про історію як про список датованих подій, а про колишнє як про послідовність останніх – це лише мертві вижимки із живої, незвичної, багатоманітної та парадоксальної реальності минулого. Аби осягнути логіку історії, недостатньо дискретності окремих точок на лінії часу, необхідна площина (або краще сказати об'єм) різнопланових усвідомлень.

Німецький історик культури Вольфґанґ Шивельбуш (нар. 1941) став відомим головне завдяки своїм оригінальним дослідженням, в яких пропонується геть незвичайний почин:

роздивитися історію модернізації Заходу через неочікувану оптику деякого окремого матеріального явища, без якого сьогоднішній світ уявити неможливо. Так, у 1977 році побачила світ книжка Шивельбуша «Історія подорожей залізницею», у 1980 – «Смаки раю», праця, яку ви тримаєте в руках, а пізніше, у 1983-му і 1992-му дві роботи з історії запровадження штучного освітлення в Європі. Ці праці німецького дослідника мають особливу цінність: звертаючись до історії непомітних уже сьогодні речей, вони створюють опорні точки для нашої уяви, даючи змогу поринути, немов у батискафі, крізь товщу століть у людський світ, яким він був задовго до того, як став нам звичним.

Книжку «Смаки раю» було вперше видано в Україні у 2007 році і, завдячуючи нев'янучому інтересові українських читачів, цей твір дочекався свого перевидання. Як свідчить друга частина назви книжки: «Соціальна історія прянощів, збудників і дурманів», Шивельбуш називає смаками раю спеції, каву, чай, тютюн, опій і подібні товари. Варто зауважити, що оригінальна назва красномовніша за український переклад, адже в ній ужито німецьке слово «Genußmittel», для якого в нашій мові просто немає відповідника. Слово «Genuß», що означає «задоволення», вказує на те, що тут йдеться про товари, що не є продуктами першої необхідності, а вживаються у відносно невеликій кількості заради насолоди. Дурмани, збудники та прянощі, звичайно, входять до складу Genußmittel, але не вичерпують цього поняття.

Культурологічну знахідку Шивельбуша можна коротко висловити так: протягом усієї історії Європи починаючи від Середньовіччя (певно, тенденція почалася з обмеження гедонізму релігійними приписами) ті чи ті продукти з числа оцих саме засобів насолоди в різні періоди посідали особливе місце в культурному й економічному житті континенту. З усіх доступних у той чи той історичний момент джерел насолоди чільного положення набував той продукт, який найбільше відповідав статусові чудасії. Майже всі описувані Шивельбушем продукти споживання були екзотичним товаром, привезеним

із далеких земель, – Африки, Близького та Середнього Сходу, Китаю, Нового Світу, а їхнє використання було не лише і не стільки споживанням самого смаку, скільки засобом класової репрезентації. Як наголошує Шивельбуш, за доби Середньовіччя прянощі, завезені хрестоносцями зі Святої Землі, стали першим товаром, що істотно відрізнив образ життя європейського селянина від побуту його ж пана. Не дивно, що спеції аж до раннього Ренесансу посідали місце найбільш цінного і бажаного товару, ставши на цей час європейською валютою, яку приймали всюди. Годі й казати про те, що кулінарія часів захоплення прянощами була неймовірно гострою та зовсім не схожою на сучасну кухню. Про витонченість смаків французьких та італійських страв (у сьогоднішньому розумінні) тоді не можна було навіть і помріяти, адже саме уявлення про належний смак страв було іншим, аж поки до перцю й інших прянощів поступово не звикли. Автор «Смаків раю» робить наголос на тому, що на зламі історичних періодів завжди відбувається один фінальний сплеск торгівлі знаковим для епохи, що минає, товаром – і це той момент, коли до звичної вже для панівних страт радості врешті-решт долучаються посполиті маси. Для них ужиток екзотичного товару стає великою мірою наслідуванням поведінкових зразків, характерних для вищих класів. Кожного разу таке наслідування виявляється запізнім, адже інтерес багатіїв як раз переключається на щось нове. Отже, будь-який Genußmittel, за Шивельбушем, переживає три етапи життя в Європі: 1) героїчний етап (вираз самого автора), який протікає одночасно із розгортанням нових суспільних тенденцій, коли доступ до екзотичного продукту мають лише найбагатші верстви населення; 2) етап масового споживання товару посполитим людом; 3) нормалізація попиту, коли ажіотаж і мода спадають, а від імпортного товару беруть уже лише те, що в ньому загальновизнано є цінним.

Як зауважував Плутарх, не необхідне робить людей щасливими, а надмірне. Торгівля спеціями, а пізніше кавою, какао, чаєм, тютюном, опієм тощо стала справжньою гонитвою європейців за щастям, адже засоби насолоди не просто набули

популярності в Європі, а й стали на довгий час основним предметом торгівлі із зовнішнім світом. Шивельбуш, розкривши роль прянощів у торгівлі часів Середньовіччя, охоче переходить до розповіді про еру колоніальних товарів, яка почалася великими морськими мандрами, відкриттям Нового Світу та небаченою експансією англійських, іспанських, голландських, португальських і французьких володінь, що привели до появи на європейському ринку кави, какао, чаю та тютюну. Кавова культура поєднується із тенденціями Реформації: захисники тверезості й стриманості, схвалюваних протестантами рис характеру, отримали в каві найкращу мислиму підмогу. В Англії кав'ярні стали професійним місцем зібрання тогочасних бізнесменів і журналістів, набувши в країні майже політичного значення. Ставши флагманом ужитку кави, землею, де кав'ярні могли перерости в корпорації, чого, мабуть, не було ніде в Європі, саме Англія таємничим чином стала країною, де традиційно споживають чай, а не каву.

Екскурс у світ національних, конфесійних і класових варіацій характеру споживання колоніальних напоїв Шивельбуш увінчує розглядом одного із найцікавіших аспектів історії цих трунків-стимуляторів, а саме залучення до їхнього споживання жінок. Представниці прекрасної статі, мавпуючи ділову поведінку чоловіків, що збирались у кав'ярнях, гуртувались у своїх жіночих колах і також попивали каву чи шоколад, ведучи розважальні розмови. Повноцінне висвітлення Шивельбушем протягом усієї книжки міри причетності жінок до переможного поступу Genußmittel Європою варто поставити в приклад багатьом дослідникам.

Історичні описи появи і культури споживання нових алкогольних трунків, джину та горілки, винайдених уже в Європі, посідають в книжці «Смаки раю» особливе місце. По-перше, спиртні напої вже точно не назвеш смаками раю, хіба іронічно – воротами в рай, а по-друге, якщо для багатших верств населення індустріалізованого суспільства спиртне було не такою й частою розвагою, а щоденною практикою був як раз ужиток кави або чаю, то для найбіднішого населення,

для пролетарів, саме алкоголь стає необхідною віддушиною. Якщо представники панівного класу пили каву для посилення власної тверезості, то для робітника чарка горілки була єдиним способом швидкої подорожі подалі від реальності. Крім того, кава та чай хоча і є сильними стимуляторами, нерідко вживаються саме як соціально схвалювані примхи. Що ж до міцного алкоголю, то його споживання стає в певному сенсі справою соціальної або скоріш класової необхідності.

Якщо сп'яніння від традиційного для Європи пива наступало поступово й було відносно м'яким і контрольованим, то горілкою біднота напивалася дуже швидко. Для більшості пияків кожний підхід до чарки закінчувався непритомним станом. Ріст популярності дешевого джину в Англії XVIII століття практично спричинив соціальну катастрофу в країні. Як говорячи про збудники, так і описуючи історію спиртних напоїв, Шивельбуш вдається до цікавих узагальнень: новий алкоголь неприродного походження (дистиляція на противагу бродінню), що його сучасники називали чужим для людського організму, є ключовим трунком для суспільства, що індустріалізується. Жалюгідне становище пролетарів XVIII – поч. XX століття вимагало для них засобу забуття. Швидкість же дії горілки була відображанням тотального прискорення життя за часів науково-технічної революції XIX століття. Джин-бари, що працювали вечорами зі швидкістю конвеєру, були, так би мовити, зворотним боком робочого процесу, що відбувався на фабриці.

У «Смаках раю» міститься величезна кількість фактів, які не лише вперше зібрані докупи, аби розгорнути перед читачем повноцінну історію завезених і створених в Європі «речовин насолоди», а й багато з яких просто залишалися невідомими. Автор перерив безліч історичної літератури, аби зібрати потрібний обсяг матеріалу, аналіз якого дав змогу сформулювати ті культурні закономірності та тенденції, що ними Шивельбуш радо ділиться з читачами. Тому, хто почне мандрівку хмільними середньовічними трапезними залами, першими

кав'ярнями часів Реформації, будуарами іспанської аристократії, де ранками чути запах гарячого шоколаду, німецькими шинками й англійськими джин-барами, повними втомлених п'яних робітників, окопами Першої світової, задимленими пороховим і тютюновим димом, опіумними притонами та багатьма іншими місцями, де люди, збираючись, уживали ці привабливі зілля та трунки; тому, хто пройде цей шлях разом із автором, не забудуться вже нові знання, бо вони вберуть у себе протверезні та паморочливі запахи напоїв, спецій і курильних сумішей. Читач дізнається, чи був би в нього шанс вийти тверезим зі столу на лицарському прийомі XII століття, зрозуміє, яка кореляція панівної конфесії країни з тим, який трунок набуває в ній популярності у XVI–XVII століттях, побачить, як культурно поплатилася Німеччина за відсутність колоній і колоніальних товарів. Навіщо кавовій філіжанці блюдце? Де було винайдено цигарки? Яку мету переслідували перші антиопіумні закони? Який додатковий аксесуар входив до чоловічого костюму часів рококо? Відповіді на всі ці та багато інших запитань містяться у дослідженні німецького історика. Шивельбуш додав до книжки ілюстрації-репродукції полотен і плакатів, що доносять до нас способи й порядок ужитку тих чи тих Genußmittel, а також приписи й поради щодо них від тогочасних лікарів і моралізаторів.

У певному сенсі основними темами цього дійсно захоплюючого дослідження є мода і гадка, адже більшість описів, що наведені у книжці, змальовують варіації та метаморфози споживання звичних уже сьогодні кави, тютюну, перцю тощо, а цитати й ілюстрації, що наводяться, – це уривки з нескінченої суперечки про корисність або шкідливість тих чи тих екзотичних продуктів. Утім, ці конкретні змісти не були б настільки цікавими, якби не були похідними від одного фундаментального явища, зауваженого і належним чином висвітленого Вольфґанґом Шивельбушем. Це феномен постійного озирання суспільства прогресу на Орієнт. Коли свідомість європейця стрімголов мчить до нових горизонтів науки та суспільного вдосконалення, підсвідоме, послуговуючись різ-

номанітними приводами, виглядає східних речей, практик, таємниць. Невпинний потяг європейців до прянощів, збудників, різноманітних стимуляторів і дурманів говорить або про деяку глибинну незадоволеність західної людини загалом, або ж про те, що проект модернізації суспільства, що приніс би Окцидентові просвітлену самодостатність, досі не завершено. Так чи так, емансипативний характер європейського життя має свій зворотний бік – вічну тугу за східним світовідчуттям, в якому менше амбіцій, нервозності й міркувань, але більше цільності, спокою, споглядання та почуттів. І ми, європейці, самі любимо смакувати цю ностальгію, адже в ній живе наша туга за втраченим раєм.

Кирило Азархін, кандидат філософських наук

Коли я вряди-годи випивав багато кави,
а відтак ставав надмір полохливий,
то цілком виразно помічав, що лякався
тільки-но зачував галас.

Ліхтенберґ

Кристині Шпельман,
моїй сніданковій приятельці

Передн є слово

Ця книжка побудована не так довкола історії «засобів насолоди» – *Genußmittel** «самих по собі», а радше навколо питання, як ці речовини позначилися на історії людини Нового часу? Як так сталося, що в певні часи в Європі з'являються «засоби насолоди» цілком нового типу? Чи були кава, чай і тютюн лише супровідними наслідками колоніальних відкриттів, чи, може, вони задовольняли нові, незнані досі потреби насолоди? І як ці нові потреби можна окреслити?

Ось ті найзагальніші питання, на яких зосереджена ця книжка. Саме з них постають інші, конкретніші, запитання, які слід простежити докладніше. Серед них, скажімо, й такі:

Чому в Середні віки виявляють таку виразну пристрасть до страв, приправлених східними прянощами? І чому це палке пожадання так раптово зникає у XVII столітті?

Чому аристократія XVIII сторіччя воліє пити шоколад, тоді як міщани вельми вподобали каву? Як сталося, що у XVIII сторіччі тютюн переважно нюхали, хоча раніше його курили за допомогою люльки, а після цього століття – у сигарах і сигаретах?

Чому протягом сторіч деякі речовини – приміром, опій і гашиш – вільно вживали як щоденні засоби отримання задо-

* Німецьке слово *Genußmittel* (дослівно – «засоби задоволення») позначає групу речовин, що їх люди їдять, п'ють або вдихають, аби дістати задоволення, на противагу тим харчам і напоям, які споживають із необхідності. До цієї групи належать усі прянощі та приправи, а також збудники, сп'янювачі та дурмани, як-от тютюн, кава, чай, алкоголь та опій. Відтак слово *Genußmittel*, крім усього, передбачає, що ці речовини є також розкошами для сибаритської насолоди, засобами епікурейських утіх і стану чуттєвого блаженства. – *Тут і далі, крім зазначених окремо, примітки наукового редактора.*

волення, а наприкінці XIX сторіччя їх зненацька починають таврувати як «дурманне зілля» і врешті забороняють?

Німецьке слово *Genußmittel* дещо оманливе. Англійська та французька мови з їхніми *stimulants* більше наближаються до історичної дійсності, адже ці речовини не лишень слугували для райської насолоди, але водночас неодмінно виконували певну «роботу». Їхньою історичною функцією була – що поперва х може прозвучати парадоксально – власне, отака «праця-в-насолоді». Процеси, що їх «засоби задоволення» спричиняли в людському організмі, так би мовити, хімічно довершують те, що в ньому вже попередньо закладено в духовному, культурному і політичному сенсах. Вранішнє горнятко кави і чарка-друга суботнього вечора то дієвіше залучають індивіда до життя спільноти, що дарують йому задоволення.

1. Прянощі, або Світанок Нової Доби

Ми в пошуках християн і прянощів.
Запис у судновому журналі Васко да Ґами

Немає нічого повсякденнішого за сіль і перець на наших столах. Наша кулінарна культура трактує ці дві приправи як таких собі близнюків. Сільничка і перцівниця схожі, мов дві краплі води, їх можна розрізнити хіба що за написами. Однак, розташовуючи їх поряд, ми сполучаємо дві дуже різні епохи світової історії. Сіль і перець немовби втілюють два засадничо різних відтинки культурного розвитку людства.

Розпочнімо з солі. Мить її появи в історії губиться в мороці прачасів. Латинські слова, що позначають «благо» – *salus* та «здоров'я» – *salubritas*, походять від латинського *sal* – «сіль». Сіль приносили в жертву богам, використовували як ліки, як консервант, як приправу. Вона дає найменння містам, у чиїх околицях видобували сіль: Зальцбурґ, Зальцґітер, Зальцведель. У стародавній Греції гостям підносили хліб-сіль як символи життя і священної гостинності. Зрештою, ще й сьогодні даруємо хліб-сіль молодятам, коли вони започатковують своє господарство. У повсякденній мові досі затрималися біблійні вислови «сіль життя» і «сіль землі»*. Ми обходимося з цими

* Сіль у Біблії має безліч символічних значень. У Старому Завіті її віднесено до царини божественного: все, що посипають сіллю, не псується і не загниває. Тому з сіллю пов'язано уявлення про силу, яка підтримує, оберігає та продовжує життя (звідси «сіль життя»). Скажімо, немовлят обтирали сіллю (Єзекіїл, 16:4), жодне жертвоприношення не відбувалося без неї (Левітів, 2:13), а Єлисей зробив здоровою «недобру» воду, що раніше несла смерть і неплідля, кинувши в неї солі (2 Царів,

окресленнями то самоочевидніше, що менше розуміємо їхнє первинне значення. Для нас сіль є одним із найдешевших споживчих товарів, плебеєм поміж приправ. Тим-то й нам здається вельми химерним, коли в одній казці найменша донька порівнює свою любов до батька з любов'ю до солі: «Навіть найліпша страва не смакує мені без солі, тож і батько любий мені, як тая сіль».

Тоді як сіль іще з незапам'ятних часів була складовою людської цивілізації, історію перцю можна датувати точніше. Справді, ще римляни приправляли ним їжу, втім, лише християнське Середньовіччя започатковує новий, всесвітньо значущий розділ в історії цієї приправи.

Панівні класи Середньовіччя виявляють якийсь дивовижний потяг до особливо гострих страв. Що шляхетніший дім, то більше в ньому споживали пряноші. Одна англійська куховарська книга XV сторіччя подає такі вказівки для приготування м'яса: кролика готувати зі змеленим мигдалем, шафраном, імбиром, коренем кипариса, корицею, цукром, гвоздикою та мускатним горіхом. Подібно готували й фрукти. Полуниці та вишні слід було вимити вином, закип'ятити, а потім пересипати перцем, цинамоном і скропити оцтом. У тогочасних рецептах, скажімо, читаємо: «Візьміть і зваріть чималий шмат свинини, не дуже пісної та дуже ніжної. Тоді посічіть так дрібно, як вам до вподоби, додайте гвоздики, мускатних пелюсток і січіть далі. Можна додати коринок*. Потім сформуйте з м'яса невеличкі круглі кульки, зо п'ять сантиметрів завбільшки, та складіть їх до полумиска. Далі

2:19–22). Водночас сіль наділяє їжу приємним смаком, тому під нею також розуміють чисте й святе життя і діяльність. Сіль позначає моральні якості душі. Як сіль оберігає їжу від псування, робить її здоровою та приємною, так і християни, а надто апостоли покликані духовними чеснотами, просвітленою душею, поведінкою та прикладом уберегти світ від морального псування, гріховності й розтління. Тому вони – «сіль землі»: «Ви сіль землі, – повчає Спаситель учнів, – коли ж сіль звітріє, то чим солити? Нінащо не годиться тоді вона, тільки щоб викинути геть і щоб топтали її люде» (Матей, 5:13, переклад Пантелеймона Куліша).

* Дрібні родзинки.

приготуйте доброго мигдалевого молока, підмішайте до нього рису й добряче переваріть, пильнуючи, щоб воно було дуже рідким. [...] Щедро притрусіть усе цукром і мускатним горіхом, а вже тоді подавайте до столу».

Хоча середньовічні рецепти не подають докладних кількостей, з інших джерел таки вдається з'ясувати, скільки вживали спецій. Для бенкету на сорок осіб одна пізньосередньовічна книга приписів подає такий перелік: «Один фунт порошку орликів [...], півфунта змеленого цинамону [...], два фунти цукру [...], одна унція шафрану [...], чверть фунта гвоздики та зернят стручкового перцю (зерна раю) [...], восьмина фунта перцю [...], восьмина фунта смикавця [...], восьмина фунта мускатного горіха [...], восьмина фунта лаврового листя»*. Зі святкових оказій ці кількості істотно збільшували. Коли 1194 року король Шотландії відвідав монарха Англії Ричарда I, його вшановують, поряд із іншими знаками гостинності, денними пайками з двох фунтів перцю та чотирьох фунтів цинамону (кориці). Зрозуміло, що таких кількостей не стравить жоден шлунок. Бо ж пряноші відігравали тут не лише кулінарну, а й – принаймні не меншою мірою – церемонійну роль. У Середньовіччі обидві ці ролі тісно переплетені. Пряношами обдаровують, мов скарбами, їх накопичують, як коштовності, й споживають у їжі. Сьогодні ми приписали би страви, що поставали в такий спосіб, радше арабо-індійській, аніж західній кухні. Страви просто-таки зникали під пряношами; їжа вже фактично перетворилася не більш як на простого носія приправ, що їх комбінували в чудернацьких, як на наш сьогоднішній смак, поєднаннях. А на особливо вишуканих столах пряноші навіть цілком відділилися від страв. Під час трапези або відразу після неї їх передавали колом на золотих або срібних тацях – так званих пряних тарелях. Такий таріль мав різні відділення, кожне з яких було призначено для якоїсь окремої приправи. Гості самі себе обслуговували, додаючи пряноші за бажанням до вже приправленої їжі або

* 1 фунт = 453,59 г = 16 унцій; 1 унція = 28,3 г.

ж споживаючи їх, як ми сьогодні сири чи десерт. Вони наминали перець, корицю та мускат, як ми сьогодні ласуємо делікатесами, випиваємо чарчину хересу чи горнятко кави. До того ж прянощі не тільки їли, їх також додавали в напої. Середньовічні вина – як і в часи класичної античності – були радше розчинами та узварами з прянощами, ніж соком виногрон. Їх варили, як чай, із різноманітними складниками, а потім зціджували.

Декотрі історики намагалися пояснити цей непомірний апетит Середньовіччя до прянощів тодішнім браком досконаліших технік зберігання їжі. Перець і сіль, мовляв, були головними засобами зберігання та запасання м'яса забитої восени худоби, яке впродовж зими намагалися зберегти в їстівному стані. Інші прянощі, згідно із цим поясненням, буцімто слугували для того, щоби зробити зіпсуте м'ясо знову придатним для споживання. Проте не можемо вдовольнитися таким поясненням, позаяк завезені зі Сходу прянощі належали до найкоштовніших речовин, узагалі знаних Середньовіччю. Ось чому вони були привілеєм вищих верств. Зводити їх функцію до зберігання їжі та пояснювати їх використання винятково в таких категоріях – це ніби називати шампанське доволі непоганим засобом утамувати спрагу. Сіль таки справді добре прислужилась у Середні віки для зберігання м'яса; що ж до присмачення підпсованого м'яса, тут цілком придавалися численні місцеві зела, доступні, зрештою, і біднішим частинам населення. Отож має існувати інше пояснення апетиту середньовічної знаті на прянощі.

Спільним для перцю, кориці, гвоздики, мускатного горіха, імбиру, шафрану та низки інших прянощів є їхнє неєвропейське походження. Усі вони прийшли з країв Далекого Сходу. Індія та Молукські острови були найважливішими регіонами, де вирощували прянощі. Утім, це не більше ніж прозаїчна географія їхнього походження. Для людей Середньовіччя, натомість, прянощі були посланцями казкового світу. У їхній уяві перець ріс, мов бамбуковий ліс, на рівнині поблизу самого раю. Імбир і корицю виловлювали сітями з

хвиль Нілу єгипетські рибалки, а Ніл, своєю чергою, приносив їх простісінько з раю. Люди вірили, ніби пахощі прянощів – то легіт, що долинає до світу людей просто з раю. «Жоден середньовічний письменник не міг уявити рай без запаху або смаку прянощів. Незалежно від того, кому – святим чи коханцям – слугували описувані в поезії сади, їхню атмосферу неодмінно мали насичувати вишукані, п'янкі пахощі кориці, мигдалевого горіха, імбиру та гвоздики. Ці уявлення уможливлювали віру коханців чи друзів у те, що певні прянощі є запорукою їхніх стосунків» (Геніш).

Прянощі як сполучна ланка із раєм та уявлення про сам рай як місце, розташоване десь на Сході, – там, звідки вони походили, чарували середньовічну уяву. Надмірні ціни на прянощі, на яких позначався вкрай довгий і важкий торговельний шлях з Індії до Європи, ще дужче підживлювали це замилування. Перець, кориця та мускатний горіх були символами статусу для панівного класу, символами влади, що їх спочатку демонстрували, а потім споживали. Поміркованість або надмірність, з якою їх подавали до столу, свідчила про соціальний ранг господаря. Що гостріше перець обпікав слизові оболонки учасників бенкету, то більша була їхня шана до господаря. Цей символічний характер виявляється також у використанні прянощів поза трапезами. Вони правлять за державні дари, їх заповідають у спадок разом із іншим майном, ба перець навіть нерідко заступає золото як платіжний засіб.

Це символічне значення і фізіологічний смак у середньовічних прянощах тісно перепліталися. Соціальні зв'язки, владні стосунки, багатство, престиж та всі види фантазій «смакували»: те, що мало стати питанням соціального чи культурного «смаку» або моди, спершу ставало об'єктом фізичного смакування. Сприймати соціальні та культурні стосунки й обставини через смакування відтоді стало самоочевидною, майже неусвідомлюваною здатністю. Згадаймо бодай конотації, що їх солодкі та сухі вина викликають в уяві в наш час: таж за ними криється ціла соціальна ієрархія смаків. У часи раннього Середньовіччя, до того як прянощі почали посідати

в ньому своє місце, європейський смак іще не був чутливий у такому розумінні. Він був іще, так би мовити, притуплений; тут знадобилися прянощі, які вперше – а в історичному сенсі у вирішальний спосіб – його відшліфували.

Роль, яку орієнтальні прянощі відіграли в культурній історії середньовічного смаку, є частиною значно ширшого контексту розвитку. Йдеться про смак у найширшому сенсі цього слова – того смаку, що його Захід заходився виробляти у високому Середньовіччі.

В Європі XI століття з'являється перший проблиск нової культури життя, новожитного зацікавлення гарними предметами й елегантними манерами. Доти феодальне суспільство Заходу було більшою чи меншою мірою селянською загумінковою культурою. Замки ледве різнилися від крупних укріплених селянських дворів, та й триб життя і поведінка рицарів іще рідко коли були відмінні від селянських. Пани та їхні пахолки носили одяг із подібних тканин та їли схожі страви. Одне слово, соціальні, а відтак і культурні відмінності між ними були доволі незначні. Ці примітивні умови хоч і повільно, але таки зазнавали змін упродовж сторіч. Дедалі більшою мірою феодали виробляли стилі життя, покликані збільшити відстань між ними та підлеглими. Усе вульгарне та плебейське піддавали анафемі. Рафінація етикету і предметів щоденного побуту стала одним із найефективніших засобів відособлення класів.

Ця рафінація мала одну важливу особливість. За суттю вона була *не* місцевим, а завізним продуктом, отриманим із того ж джерела, що й прянощі, котрі, своєю чергою, і самі були істотним, а можливо, й найістотнішим, елементом цього культивування. Так само як і прянощі, решта компонентів цієї нової панської культури, теж походять з Орієнту.

За часів високого Середньовіччя Орієнт означав арабську цивілізацію, з якою європейці вперше по-справжньому зіткнулися під час Хрестових походів. Торговельні ж зв'язки з Орієнтом існували й раніше. Власне кажучи, вони насправді ніколи повністю й не припинялися з часів пізньої античності,

хоч у ранньому Середньовіччі пережили глибокий занепад. Проте відчутно *присутнім* Орієнт став для Європи лише через Хрестові походи. Вони розпочалися як релігійно забарвлені військові виправи, метою яких було звільнення Гробу Господнього, а неочікуваним наслідком стало прийняття на християнському Заході декотрих істотних здобутків арабської цивілізації. Цей арабський вплив мав неймовірне значення для подальшого розвитку Європи, порівняльне, скажімо, зі впливом елліністичної культури на аграрну республіку, якою був Рим. Можна говорити про прелюдію або майже провіщення Ренесансу за три століття до нього. Європа завдячує арабській цивілізації не лише систему числення, що уможливила бухгалтерію, а відтак і новочасні форми капіталістичної організації, і не лише ті астрономічні й навігаційні знання, які уможливили Великі географічні відкриття XV–XVI сторіч. Безпосередній та очевидний ефект цього впливу на середньовічну Європу виявився у предметах розкоші, що започаткували цілком новий стиль життя. Нерідко ці нові предмети навіть на Заході зберігали початкові арабські назви. Килим, диван і балдахін, якими відтоді вмебльовували доти голі й незатишні житлові приміщення, були арабські, як і шовк, оксамит, адамашок і тафта, що в них тепер зодягалися вищі класи, на противагу грубому полотняному одягові своїх підлеглих. І справді, суть цього культурного імпорту можна означити і як далекосяжне перевдягання середньовічної верхівки: вона зодягалася в нові тканини, вбирала свої житла в новому стилі, ба навіть «переодягала» місцеві страви за допомогою східних приправ.

Історично важливим аспектом цього процесу було те, що всі без винятку матеріали для нового одягу були привізними. Сміливо можна стверджувати навіть про запозичену культуру. У такий спосіб Окцидент помітно узалежнюється від Орієнту як постачальника – ситуація, порівнювана із залежністю Європи від арабської нафти в XX столітті. Як нафта є життєво необхідною сировиною для енергетичного забезпечення індустріалізованих країн, так і східні предмети розкоші в середньовічну епоху були невилучними з життєвого стилю

європейської верхівки. В обох випадках Окцидент залежить від Орієнту як свого постачальника, без котрого не може функціонувати. Сучасне життя годі підтримувати без нафти, так само й середньовічна цивілізація не могла бути такою, якою була, без перцю, шовку й оксамиту. Ця аналогія лише здається такою силуваною. Історія засвідчила, що голод на пряноші спромігся змобілізувати енергії, незгірші від теперішньої потреби в її джерелах.

Хай якими значущими були предмети розкоші для європейської *культури* Середньовіччя, вони мали не менше значення і для середньовічної *економіки*. Міжнародна торгівля, що забезпечувала надходження цих предметів, була економічним підприємництвом широкого масштабу. Історики економіки одноголосно згідні в тому, що міжнародна торгівля була головно торгівлею прянощами. Пряноші, із перцем на чолі, були центром, довкола якого групувалися решта предметів розкоші. Хтось зауважив, що вони відігравали ту ж роль, яка припала бавовні та чаєві в англійській торгівлі XIX сторіччя. Утім, справжню вагу перцю та решти прянощів можна збагнути, лише розглянувши їх поруч з іншими предметами розкоші. Але справедливо й те, що перець як найважливіший поміж них перебував у авангарді всієї торгівлі зі Сходом, і його, отже, можна вважати вельми представницьким. Тимто, хоча подальша розмова зосереджуватиметься на перці та його економічній, історичній і культурній ролі, слід всякчас пам'ятати, що все сказане стосуватиметься так само й інших товарів розкоші, які сягали Європи. Тільки в цьому сенсі можна говорити про історичну роль, яку відіграв перець.

Торгівля прянощами була справою водночас прибутковою, складною і легко вразливою. Спочатку араби-посередники перевозили перець із Молукських островів та Індії до Сирії та Єгипту, де його закуповували італійські, переважно венеційські, купці й транспортували Середземним морем далі до Італії. Венеція стала головним перевальним пунктом прянощів ув Європі. Пік її розквіту виразно збігся з періодом, коли Європа споживала найбільшу кількість перцю – тобто

від XII до XVI сторіччя. На прибутки від торгівлі прянощами венеційські гуртовики позводили свої мармурові палаци. Розкішна архітектура Венеції, що пишнобарвно промовляє про орієнтальні впливи, стала, власне, пам'ятником торгівлі прянощами та нагромадженим на ній коштам. Венеція позначає і найвищу точку, і водночас занепад середньовічної торгівлі прянощами.

Ближче до кінця Середньовіччя попит на прянощі ще раз сягнув нечуваних висот. Коло споживачів розширилося, бо середній клас міських скоробагатьків наслідував знать у її показному виставлянні розкошів. Дедалі більше людей жадали мати пишне, екзотичне вбрання та гостро приправлені страви, і ця зміна в смаках сигналізувала про закінчення Середньовіччя та світанок Нового часу. Перцевий соус стає складовою міщанської кухні.

Торгівля прянощами сягнула меж своїх ресурсів, вона вже неспроможна вдовольняти зрослий попит. Стають очевидні межі її можливостей. Торговельний шлях, якого вистачало століттями, зненацька виявився застарілим. Перевезення товарів через Індійський океан до Єгипту та Сирії, транспортування через Суецький перешийок до Александрії, далі знов перевантажування на корабель і перевезення до Венеції, а насамкінець – тяжкий шлях через Альпи до центрально- та північноєвропейського ринків уже не могли задовольнити цього зрослого попиту, а про непомірно високі ціни, до яких це все спричинялося, годі й казати. До цих суто технічних проблем перевезення додалися ще й перешкоди міжнародного та політичного характеру. Відколи у Єгипті прийшли до влади мамелюки, а в Малій Азії – турки, вільна торгівля, що доти існувала, переважно припинилася. Караванних шляхів од Суеца до Александрії, щоправда, ніхто відверто не перекривав, зате нові правителі встановили на них украй високі мита.

У XV сторіччі поєднання цих трьох чинників: зрослого попиту, застарілої технології перевезення та підвищення мита, – призвели до мало не тридцятикратного зростання ціни на завезений з Індії до Венеції перець. Зростання попиту

й обмежена пропозиція, яка до того ж постійно дорожчала, спричинилися до ситуації, яку загалом можна означити як кризову. А криза спонукає до гарячкових пошуків розв'язання. Як наслідок на історичній арені з'являються великі інноваційні сили – чи йдеться про ранній капіталізм у XV, чи про пізній капіталізм у XX сторіччі, незалежно від того, який товар стає дефіцитним – прянощі чи нафта. Аналогом теперішнього пошуку альтернативних джерел енергії у XV сторіччі був пошук дешевшого торговельного шляху до країн, де вирощували прянощі, – шляху, який водночас оминав би митні бар'єри та дозволяв перевозити більшу кількість товару. Відповіддю став морський шлях до Індії, який, мабуть, і був *найбільшою* одержимістю XV сторіччя. Ціле покоління підприємців і шукачів пригод перейнялося пошуком цього шляху. Серед них лише Христофор Колумб і Васко да Ґама були успішними героями пошуків, тож їхні імена залишилися на скрижалях історії. Хай там як, усіх, кого захопили ці пошуки, приваблювала перспектива нечуваного збагачення, що чекало на людину, яка змогла б поставити торгівлю перцем на нову, міцнішу, основу. У XV сторіччі контролювати торгівлю перцем – означало диригувати всією сферою європейського смаку й обертати велетенськими сумами, які можна буде використовувати для підтримування цього смаку. Хто володіє перцем, той істотною мірою контролює гаманці континенту. Коли португальці, завдяки Васко да Ґамі, перетягнули на себе торгівлю прянощами, вони диктували ціни, достоту як перед тим венеційці. «Король Португалії, Владар прянощів, – скаржиться на початку XVI сторіччя міська рада Нюрнберґа, – свавільно встановлює [...] ціни, бо хай якою є дорожнеча, вони все одно не залежуються на німецьких прилавках».

Великі географічні відкриття, відкриття Нового Світу й початок Нового часу – все це тісно пов'язано з європейською жагою перцю. Вона стає рушійною силою історії в ту мить, коли виникають перешкоди для її задоволення. Тут смак на перець виявляє симптоми згубної залежності. Призвичаєна до прянощів Індії Європа ладна була вдатися до чого за-

вгодно, аби тільки втримати насолоду. У подальшому пошуку морського шляху до Індії – країни перцю – відкриття Нового Світу було, так би мовити, побічним продуктом*.

Хоч яким ненавмисним було відкриття Америки, воно вже невдовзі виявилося всесвітньо-історичною подією найвищого рангу. Шукання прянощів, яке до нього призвело, подає класичний приклад лукавства розуму**. За допомогою прянощів, сказати б, удалося перехитрувати Середньовіччя. При переході від Середніх віків до Нового часу прянощі фактично відіграли роль каталізатора. Вони належали обом періодам, були частинами кожного, повністю не належачи жодному, хоча вирішально впливали на обидва. За культурним змістом прянощі цілком середньовічні. Це очевидно з того, як стрімко вони втрачають значущість у Новочасну добу. Та заразом вони просто-таки чужорідним тілом залягають і в середньовічному світі, ці провісники відкритіших кордонів Нового часу. Іще середньовічна торгівля прянощами розпрощалася із вузькими локальними кордонами. Десь як і грошова економіка, вона вже причаїлася в порах *іще* самодостатнього старого суспільства, водночас справно докладаючися до його розпаду. Жадоба на прянощі – сама будучи одним зі специфічних середньовічних смаків – діяла в тому самому напрямі. Усе ще вбудований у релігійні концепції середньовічного християнства, цей смак у свій спосіб перетнув старі кордони. У ньому вже дається взнаки цей своєрідний середньовічний потяг до далеких земель. А був він, як ми пересвідчилися, тугою за раєм, що його

---

* Було б незайве колись дослідити, скільки часу потребували іспанці, щоб оговтатися від розчарування, що вони досягли не Індії, а Америки, країни не перцю, а золота (Ельдорадо); а також вивчити, скільки протривав процес, так би мовити, «переорієнтації», під час якого їхня пожадливість до перцю обернулась у жадання коштовних металів. – *Прим. автора.*

** Автор звертається до Геґелевої концепції лукавства розуму (der List der Vernunft), згідно з якою світовий дух дозволяє людині діяти замість себе в історії. Дбаючи про особисті інтереси, люди роблять набагато більше, ніж задумали. Не усвідомлюючи цього, вони зреалізовують закономірності історії, штовхаючи її хід уперед.

смак, як уважали, відчутний у прянощах. Цей рай у мішанині християнства з екзотизмом був фантастичним світом поза місцевим буденним життям, не зовсім з цього і не зовсім з того світу, розташований десь в Орієнті. Щось від цих уявлень залишилося в курінні кадилом під час католицьких мес.

Перехитрувати Середньовіччя за допомогою прянощів: це можна сформулювати й так, що нова доба розпочалася під середньовічною машкарою з її шуканнями прянощів і Раю. Новий Світ, який ненароком відкрили, виявився надто велетенським, його динаміка – надто потужною: він був «нестравним» для Середньовіччя. Отож прянощі звабили Старий Світ у Новий, де той перший заблукав. Ця передісторія не минула безслідно і для Нового Світу. Всі, починаючи від іспанських конкістадорів і аж до пропагандистів американського трибу життя, виспівували оди Новому Світові як такому-от потенційному раєві. Рай, що його шукали в Середні віки, секуляризувався у постаті країни необмежених можливостей.

Теза про посередницьку роль, яку прянощі відіграли між Середньовіччям і Новим часом, здобуває додаткове підтвердження, якщо взяти до уваги, коли саме вони переживають розквіт. Між XI та XVII століттями, себто від часу Хрестових походів до періоду голландської та англійської Ост-Індських компаній, прянощі панували в царині європейського смаку. Вони були його неодмінною частиною і зберігали вплив від часів найпершого зацікавлення позаєвропейськими краями й аж до завершення завоювання колоніального світу наприкінці XVII століття. Щойно не залишилося нічого, що можна було би ще відкривати й загарбувати, а знання про заморські землі стало надбанням загалу, прянощі виразно втратили свою приголомшливу принадність. Після відкриття морського шляху до Індії споживання знову стрімко зросло, щоб потім, урешті-решт, скоротитися. У XVII сторіччі прянощі втратили верховенство у світовій торгівлі. Ринок був насичений, ба, здається, навіть пересичений. Щедро приправлені страви вже не смакували європейцям. Європейська кухня поступово перетворювалася на таку, якою її знаємо нині: значно

поміркованішу у використанні прянощів. Передували у цій тенденції французи.

Довготермінове перетворення смаку було однією з причин, відповідальних за занепад ролі прянощів у міжнародній торгівлі. Іншим пов'язаним із нею чинником була поява нової групи смаколиків, чи радше речовин насолоди, які на початку XVII століття припали європейцям до смаку: кави, чаю, шоколаду та цукру, – одне слово, колоніальних товарів. В економічному та культурному сенсі вони перебрали роль, яку доти відігравали прянощі. Саме вони стають найважливішою групою товарів у заморській торгівлі та підставою нової формації європейського смаку.

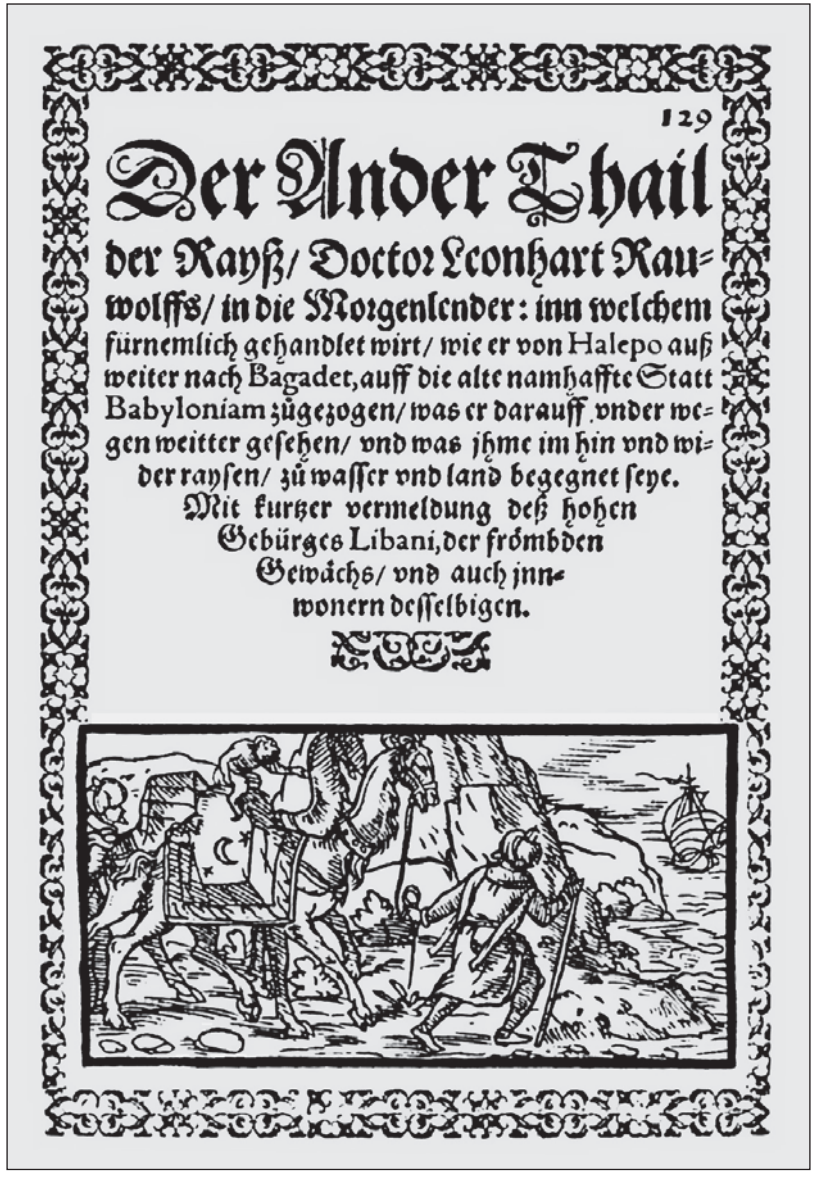
129

Der Ander Thail

der Rayß/ Doctor Leonhart Rau-

wolffs/ in die Morgenlender: inn welchem

fürnemlich gehandlet wirt/ wie er von Halepo auß

weiter nach Bagadet, auff die alte namhaffte Statt

Babyloniam zügezogen/ was er darauff vnder we-

gen weitter gesehen/ vnd was jhme im hin vnd wi-

der rayſen/ zů wasſer vnd land begegnet seye.

Mit kurtzer vermeldung deß hohen

Gebürges Libani, der frömbden

Gewächs/ vnd auch inn-

wonern desſelbigen.

«Подорож у вранішні краї» Леонарда Раувольфа

Титульна сторінка другої частини подорожніх нотаток, де цей авґсбурзький лікар 1582 року, поряд із іншими чудасіями, описує і каву, – одна з перших в Європі згадок про цей напій

2. Кава і протестантська етика

Наприкінці XVI століття авґсбурзький лікар, Леонард Раувольф, об'їздив увесь Близький і Середній Схід. Там йому впав у вічі гарячий, чорний напій, яким турки й араби насолоджувались, як європейці вином і пивом.

У своїй опублікованій 1582 року книжці «Подорож у вранішні краї» Раувольф пише: «Серед іншого вони мають і добрий напій, який вельми цінують. Вони називають його "чаубе": чорнотою він наближається до чорнила і дуже помічний на немочі шлунку. Вони п'ють його рано-вранці, у тому числі на людях, без жодного спротиву та хоч перед ким, із глиняних і порцелянових мисочок. Однак вони лише ледь пригублюють його і тут-таки пускають далі, бо ж сидять щільним колом. До води вони додають плід, що його тубільці називають "бунну", який – кольором і розміром – найрадше нагадує плоди лаврового дерева, оточені двома тоненькими оболонками. Напій цей у них дуже поширений, тим-то й тих, котрі його наливають, як і крамарів, що тими плодами торгують, на базарі знаходиш чимало».

Годі хоч якось приблизно визначити, відколи арабська культура знає каву. За легендою, Магомет вилікував кавою свою хворобливу сонливість*. Ув арабській медичній літературі знаходимо згадки про те, що вже в X сторіччі вона

* За леґендою, Аллах відіслав архангела Джебраїла із горням чорного напою до хворого пророка. Цей напій не лише пробудив Магомета зі сну, а й повернув йому життєву снагу.

Пагін кавового дерева з ягодами

Одна з перших ботанічно докладних ілюстрацій, опублікована 1716 року в «Мандрівці до благословенної Аравії» [Voyage de l'Arabie Heureuse] Жана де ля Рока – одному з популярних тоді звітів про подорожі в екзотичні краї

правила за ліки. Утім, напоєм загалу кава в арабському світі стала відносно пізно, не раніше ніж у XV столітті.

Хоч яким непевним є датування, *логіка* пиття кави в ісламсько-арабській культурі є безсумнівною. Складається враження, що цей неалкогольний, не п'янкий, а, навпаки, протверезливий напій, котрий стимулює інтелект, наче створений спеціально для культури, що забороняє алкоголь і дала світові новочасну математику. Як жодна інша культура в історії людства, арабська позначена духом абстракції. Не випадково каву назвали «вином ісламу».

Для європейців кава аж до XVII століття залишається дивиною подорожніх нотаток із екзотичного світу Сходу. Не можна навіть помислити, щоб людина – до того ж із очевидною втіхою – погодилася вливати в себе якийсь гарячий, чорний, гіркий напій. Він надто вже нагадував гарячу смолу, це знаряддя бойовищ і тортур Середньовіччя.

Усе змінюється в середині XVII сторіччя. Тоді в моду входить група незнаних досі екзотичних речовин. Укупі з шоколадом, чаєм і тютюном кава виходить на сцену європейської культури насолод. Вона з'являється водночас у багатьох місцях і поширюється, мовби достоту стратегічним маневром взяття в лещата: на Півдні насамперед у центрах торгівлі з Левантом, у Венеції та Марселі; на Півночі – в Лондоні й Амстердамі, перевальних пунктах нової світової торгівлі. Спираючись на ці твердині, вона стрімко завойовує внутрішні райони континенту. Ще 1650 року кава в Європі переважно невідома, її застосовують щонайбільше як ліки. А вже коло 1700 року вона є міцно вкоріненим напоєм, щоправда, не серед усього населення, але напевно серед верств, які були законодавцями моди.

Придворно-аристократичні товариства додають пиття кави до своєї культури розкоші, мов іще одну прикрасу. Кава стає такою самою модою, як і китайські речі чи хлопчаки-маври, яких утримують у почті, мов кімнатних песиків. Фактично для придворної культури важив не так сам напій, як форми насолоди ним, оті нагоди виставити напоказ елегантність,

Модні напої аристократії

Кава, чай і шоколад вабили придворне товариство XVII–XVIII століть не просто як екзотичні напої, а й як нагода показати себе. З портрета мадам Дюбарі пензля Декрьоза бачимо, що вишуканий сервіз і маленький служник-мавр були для аристократичного смаку фактично важливіші за самі напої

Пиття кави à la turque (по-турецьки)

За доби рококо вельми полюбляли одягатися й оточувати себе предметами в орієнтальному стилі. Цей маскарад поширювався і на китайський «порцеляновий покій», і на маленьких прислужників-маврів, і так само на новомодні напої. Ця мода заходить так далеко, що, як бачимо з гравюри Данієля Ходовєцького, дехто, аби випити кави, навіть спеціально зодягається в «належний» стрій

грацію і претензійність, які вона пропонує. Порцеляновий посуд, виготовлений при дворі спеціально для споживання кави, і є головним героєм цієї історії – так само як за абсолютизму все визначають форми придворної церемонії. Форма витісняє зміст.

Цілком інакше, ба навіть радикально протилежно, трактує каву тогочасне міщанське суспільство. Не форма, а сама річ, напій, перебуває в осерді зацікавлення. Сама річ, себто конкретні фізіологічні властивості й впливи, які приписують каві. Якщо подати всі ті властивості, що їх тоді сподівалися знайти в каві, вимальовується пречудовий строкатий перелік чеснот, незрідка вельми суперечливих. Ось невеличкий витяг: кава допомагає при здутті, зміцнює печінку і жовчний міхур, приносить полегшення при водянці, очищує кров, заспокоює шлунок, збуджує апетит, але може його і притлумлювати, сприяє бадьорості, але може накликати й сон, гарячі темпераменти охолоджує, натомість холодні натури зігріває тощо. Одне слово, в каві вбачають панацею. Немає такого позитивного ефекту, якого б їй не приписували. Якщо ж прочесати ці хащі, шукаючи властивостей, що їх називають найчастіше, залишаться дві: тверезість і протверезіння. І в медичній літературі, і в сприйнятті загалу XVII–XVIII сторіч каву передовсім сприймають як протверезний напій, на противагу відомим досі алкогольним трункам. Міщанство схилку XVII сторіччя вітає каву як велику протверезницю. Глузд і підприємливість особи, що п'є каву, протиставляють сп'янінню, неспроможності й лінощам пияка, найвиразніше в текстах із пуританської Англії XVII століття. «Доведено, що кава витверезвлює народи, – стверджує Джеймс Говел 1660 року. – Якщо раніше ремісники та помічники купців уже на сніданок пили ель, пиво і вино, спричиняючи тим потьмарення в голові й неспроможність до поважних справ, то тепер вони призвичаїлися до цього збадьорливого міщанського трунку».

Озираючись назад: значення алкоголю до XVII століття

Сьогодні ледве можемо уявити ключову роль, яку відігравав алкоголь, доки гарячі неалкогольні напої – кава, чай і шоколад – не посіли своє місце в європейському раціоні. Він був засобом насолоди і харчем водночас. Середньовічні люди впивалися вином і пивом, особливо в тоді ще вельми численні свята (в Парижі, скажімо, ще 1660 року налічували 103 свята), церковні освячення, весілля, хрестини, похорони, «сині понеділки»* тощо. Та й у будні пиво й вино були звичними складниками їжі.

До того як до Європи завезли картоплю, пиво, поряд із хлібом, є переважною поживою щонайширших мас населення Центральної та Північної Європи. «Декотрі живляться цим напоєм радше, ніж їжею, – пише 1551 року Йоган Бретшнайдер, інакше званий Плакотомус, маючи на увазі не пропащих пияцюг, а пересічне населення. – Його потребують люди обох статей і будь-якого віку, і здорові, й немічні». Кожна англійська родина в другій половині XVII століття, тобто коли кава якраз починає поширюватися у вищих колах, споживає коло трьох літрів пива на особу щоденно, що стосується і дітей. У цей час пивоваріння – хоча вже існують і великі броварні – ще так само є частиною кожного хатнього господарства, як і випікання хліба чи забій худоби, і належить до обов'язків господині.

Яким повсюдним було пиво аж до XVII, ба навіть подекуди ще й у XVIII столітті, найкраще можна усвідомити, пригадавши, що зазвичай сніданок складався з пивного супу, забутої сьогодні страви. Ще наприкінці XIX сторіччя в сільських місцевостях Німеччини готували такий суп. Саме з того часу походить цей рецепт, позначений уже, щоправда, неабиякою вишуканістю: «Увілляти пиво до риночки і розігріти на вогні; тоді розбити в інший горщик декілька яєць, докласти шматок масла до гарячого пива, домішати невеличку кількість

* «Синіми понеділками» називають понеділки після свят, коли після розваг доводиться братися до роботи в стані важкого похмілля.

Пиво та здоров'я

Завдяки високій поживності й низькому вмісту алкоголю пиво від світанку історії вважали за «добрий» алкоголь, на противагу міцнішим напоям, на кшталт горілки. Де владарює пиво, там люди вдоволені, ситі й щасливі. Те знамените зображення всього суспільства, що його Вільям Гоґарт подає на своїй відомій гравюрі «Пивна вулиця» (с. 173), перегукується і з цим портретом шанувальника пива Мартина Енґельбрехта. В оригінальному підписі читаємо:

«Бальзаме для душі моєї, пора коли надходить літня,
Кого ж, як не тебе, волію я понад напоєм іншим?
Адже, коли помірно пригубити, розум ти мені не тьмариш»

Пивоваріння

Іще в XIX сторіччі пивоваріння, як і забиття худоби чи випікання хліба, було частиною хатнього господарства. Малюнок Джорджа Крукшенка (вгорі) подає зображення такої домашньої броварні на подвір'ї. Порівнявши розміри барил із тими, що бачимо на зображенні броварні XVI сторіччя Йоста Аммана (праворуч), пересвідчимося, як мало змінилося за ті три сторіччя

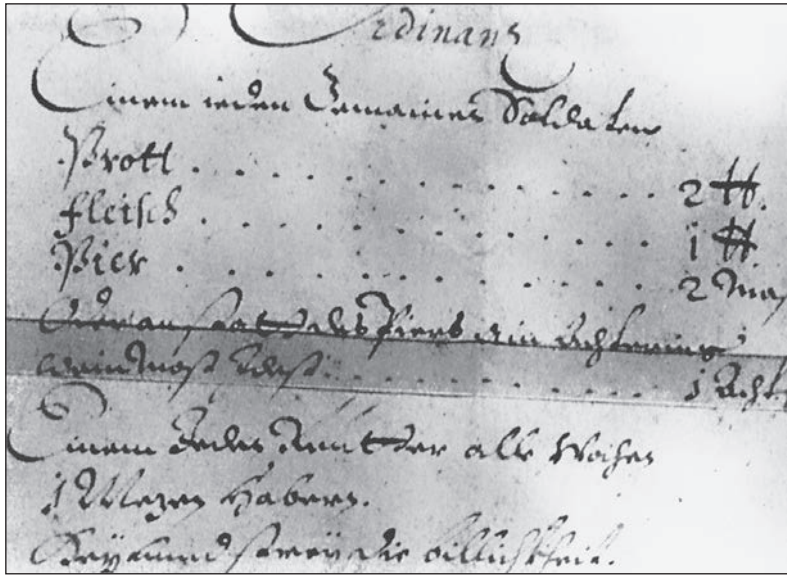

Алкоголь і військо

Пиво, а згодом горілка аж до XIX століття були неодмінними складовими раціону європейських армій. Із одного Валенштайнового розпорядження 1632 року (вгорі) випливає, що денний раціон ландскнехта складався з двох фунтів хліба [бл. 900 г], фунта м'яса [бл. 450 г] і чотирьох пінт пива [бл. 2,3 л]. Неодмінну присутність пива у військовому житті видно й на зображенні обозу десь кінця XVI століття: три величезні діжки пива займають аж цілу ліву третину малюнка

Шинкарка

Аж до кінця XVII сторіччя власницями пивних шинків нерідко були жінки. Це нагадує нам про домашнє походження броварні. Особливо в Англії «Ale Wives» (шинкарки) стали важливими фольклорними персонажами – як, приміром, така-от Елінор Раммін, чий портрет з'явився на обкладинці книжки, яку їй присвятив придворний поет Генриха VIII, Скелтон

«Кашоїд»

На картині Якоба Йорданса (1593–1678) кашоїд насправді, ймовірно, їсть пивний суп. До того як картопля ввійшла до європейського раціону, саме пивний суп був основним складником щоденного харчу. Огрядні, важкі тіла, що рясно населяють полотна північноєвропейських, а надто голландських, малярів XVII сторіччя – а серед них і Йордансів «Кашоїд», – з погляду дієтетики та фізіології цілком можна пояснити високим споживанням пива й пивного супу

холодного пива, щоб остудити суміш, відтак вилити її на яйця, трохи посолити і відтак збити все разом, щоб запобігти зсіданню. Після цього покраяти булку, білий хліб чи якийсь інший добрий хліб і залляти його супом. За бажання можна посолодити цукром».

Про те, якими незвичними для смакового сприйняття, вихованого на повсюдності пива, мали видаватися гарячі напої, добре й виразно свідчить фрагмент із листування герцогині Єлизавети-Шарлоти Орлеанської. Ця герцогиня німецького походження, відоміша під іменем Лізелота фон Пфальц, нарікає на смак трьох новомодних напоїв при Версальському дворі: «Чай видається мені гнилим сіном, кава – кіптявою або насінням люпину, а шоколад мені засолодкий, тож я їх не витримую, від шоколаду в мене болить шлунок. Чого мені кортить – то це доброго кухля холодного пива або доброго пивного супу, від яких у мене немає болів у шлунку».

Поряд із харчовою саме ритуальна функція алкоголю є тією, що, на нашу думку, спричинилась до його надмірного споживання в доіндустріальних суспільствах. Ритуали пиття й досі надзвичайно стійкі. Пити до когось, пити за чиєсь здоров'я, зобов'язання відповісти келихом на келих, пиття на брудершафт, змагання, хто кого переп'є, тощо – усе ще є тими діями та зобов'язаннями, яких невимовно складно уникнути. Незрівнянно обов'язковіші вони були в раніших суспільствах. Пияки доводили себе до стану цілковитого сп'яніння, що не тільки був наслідком вжитого алкоголю, а й мав психічну природу: шал перепити один одного в товаристві.

Раз почавшись, пиття зазвичай закінчується, коли його учасники доходять до безтямності. Кожне раніше переривання тлумачать або як образу товаришів по чарці, або як визнання слабкості того, хто «зламався». Те, що в VI столітті на германській учті спостерігав пізньоримський письменник Венанцій Фортунат, а саме, що бенкетники, «п'ючи наввипередки, пропивали своє здоров'я, як шаленці» і що «можна було справді вважати себе щасливим, вийшовши звідти живим», великою мірою справджується і для Середньовіччя, а у випадку Німеччини – аж до XVI віку. Змагання в питті, аж до

Єлизавета-Шарлота Орлеанська
(портрет пензля Гіацинта Риґо)

Відома ще й під іменем Лізелота фон Пфальц (1652–1722), а також знана листами із Версаля до Німеччини. Серед інших новомодних штучок при дворі Людовіка XIV вона нарікала й на смак нових напоїв – кави, чаю та шоколаду

втрати свідомості, яке сьогодні спостерігаємо в нечисленних соціальних лаштунках (сільські весілля, жовтневі народні гуляння, студентські братства тощо), належить до звичних явищ доіндустріального світу.

Як мало змінилося в Німеччині за тисячу років між давньогерманським суспільством і німецьким суспільством XVI століття, засвідчує звіт про таке пиття наввипередки з 1599 року: «Попивали не вдовольняються тим, аби насититися вином, що стоїть перед ними, а воюють один із одним питним начинням, мов списами чи якою зброєю. Спочатку найповажніший із них зачинає пиття, спричиняючи тим кругову чашу. За короткий час він п'є навперехрест. Інші невдовзі зусібіч приєднуються зі своїми склянками та кубками. Іще за малий час гості та ярижники самі заходять одні на одних, муж на мужа, два на два: тут слід випити то по півкубка, то цілком, одним духом, одним цмулом, без посопування і витирання бороди… І як двоє воїв стоять один навпроти одного, оці теж змагаються в питті. А хто геройськи переможе й збереже своє місце, тому дістанеться винагорода. Тим, хто найбільше вижлуктить, належать почесті й нагороди».

Щоправда, вже в XVI столітті такі питні звичаї зазнають щораз більшої критики. Цитований щойно звіт, що його подав тюбінґенський професор Йоган Ґеорґ Зиґварт, уже сам собою є виразом цієї нової поміркованості, що виявляється у зливі листівок, карикатур, проповідей і книжок. Якщо буквально сприймати картини, змальовані в цій пропагандистській літературі, довелося б припустити, що в XVI сторіччі в Європі зненацька вибухає пошесть ненаситного пияцтва й обжерливости. «Коли замикають міські брами і мешканці передмість полишають місто, вони хилитаються з боку в бік, шпортаються, падають у багно й так розчепірюють ноги, ніби між ними має проїхати віз». До таких описів слід ставитися обережно. Вони подають не так дійсність, як радше погляд, видаваний за дійсність. Інакше кажучи, в XVI столітті змінилося радше не фактичне споживання алкоголю (яке вже й раніше було таке велике, таке *насичене*, що бодай якесь зростання вже ледве чи було можливе), а бачення пиття.

Це нове бачення викристалізовується за доби Реформації. Його головними представниками і прихильниками є провідні реформатори, передусім сам Лютер. Реформація, яка поновому, а саме *персонально* трактує стосунок між індивідом і Господом, водночас є першою спробою перерегламентувати стосунок людини до алкоголю. І в обох випадках Реформація закладає підвалини капіталістичних тенденцій, що будуть її наслідками.

Утім, реформаційний рух за поміркованість не може похвалитися якимись більш-менш сталими успіхами. Численні заборони, якими хотіли наввипередки викоренити пиття як явище, доводилося знов і знов поновлювати, тож вони, очевидно, не мали бажаних наслідків. Та й самі апостоли поміркованості ще не були тими пуританами, якими їх починаючи від XVII століття сформує кальвіністсько-реформована церква в Голландії та Англії. Середньовічна життєрадісність і протестантська етика в XVI сторіччі ще нерозривно поєднані в такій постаті, як Лютер, що не втомлюється гнівно проповідувати проти «пияцького чорта» (означення алкоголізму в XVI столітті) та водночас формулює славетний вислів про «вино, жінок і пісню», без яких чоловік усеньке життя залишається дурнем.

Отож скидається на те, що умовини XVI століття ще не визріли були для справжньої зміни питних звичаїв. Аби прокляти «пияцького чорта», замало було самої пуританської ідеології; потрібна була ще й матеріальна база, яка б це уможливила. Цією базою, з одного боку, стали розвиненіші суспільство й економіка, більші речові примуси, вища дисципліна, з другого натомість – і новий ансамбль напоїв, що зміг заступити старі. Бо без замінника надійне і випробуване ніколи так просто не поступається. Проте цей замінник старого мусить бути в якийсь новий спосіб привабливим, тобто вдовольняти якісь нові потреби. Інакше його не приймуть. І саме цим вимогам відповідають нові гарячі напої, що в XVII столітті потрапляють до Європи, і передусім кава.

Фронтиспіс із широко відомої діатриби Себастіана Франка «Про гидотний порок пияцтва»

Карикатури на ненажерливість і пияцтво

Унаслідок Реформації усталені середньовічні звичаї споживання їжі та напоїв потрапили під вогонь критики. Ринула справжнісінька лавина трактатів, сатиричних творів і карикатур, особливо проти непомірного пияцтва. П'яниць зазвичай зображували у вигляді тварини з мавпячою, віслючою чи свинячою головою, а також із пташиними пазурами й іншими подібними оздобами.

Не менш популярним було зображення миті, коли пияк починав блювати. Незрідка над подібними сценами підноситься «пияцький чорт» (с. 50 угорі), якого тоді вважали причиною та втіленням цього зла

Титульний аркуш книжки «Проти пияцького чорта» Матеуса Фридриха

«Застілля багатіїв» Ганса Бурґкмайра

Philocothoniſta,
OR, THE
DRVNKARD,
Opened, Diſſected, and Anatomized.

LONDON,
Printed by *Robert Raworth*; and are to be ſold at his houſe neere the *White-Hart* Taverne in *Smithfield*. 1635.

Титульний аркуш із «Philocothonista, або П'яниця» Томаса Гейвуда

Титульний аркуш «Гробіануса» Фридриха Дедекінда

Велика протверезниця

Кава пробудила людство від алкогольної дрімоти до здорового глузду й працьовитості середнього класу – так сказали би пропагандисти кави з XVII сторіччя. Англійські пуританські поети підхопили цю тему, як, наприклад, у цій анонімній поемі, опублікованій 1674 року:

When the sweet Poison of the Treacherous Grape
Had acted on the world a general rape;
Drowning our Reason and our souls
In such deep seas of large o'erflowing bowls,

When foggy Ale, leavying up mighty trains
Of muddy vapours, had besieg'g our Brains,
Then Heaven in Pity...
First sent amongst us this All-healing Berry,

Coffee arrives, that grave and wholesome Liquor,
That heals the stomach, makes the genius quicker,
Relieves the memory, revives the sad,
And cheers the Spirits, without making mad...

(В часи, коли зрадливої лози трутина
Сквернила й нівечила світ людини,
Приспавши глузд і душі наші
В бездонні переповненої чаші,

Коли дурманив ель нас до нестями,
А мозок брав в облогу, мов кліщами,
Тоді Господь зі співчуття
Явив нам ягоду-зілля.

Шляхетну каву, цей поважний трунок,
Що розум стимулює, гоїть шлунок,
Веселить дух, розраджує сумного
Отримали ми від самого Бога.*)

* Переклад з англійської.

Іще за двісті років поет-історик XIX сторіччя Жуль Мішле вважатиме, що кава виконала історичну місію агента витверезіння для всієї епохи: «Відтоді таверну було скинуто з престолу, потворну таверну було скинуто з трону, яка ще півсторіччя тому доводила юнаків до того, що вони валялися між барил і дівок, її повалено. Усе менше змочених горілкою пісень лунає серед ночі, все менше шляхетних людей валяється в стічних канавах. Кава, тверезий трунок, потужна пожива для мозку, яка, на противагу іншим речовинам, підносить чистоту і ясність; кава, яка розвіює хмари уяви та їхню похмуру масу; яка раптово осяює дійсність речей спалахом істини…».

Однак у XVII сторіччі каву не лише вважали тверезим трунком, на відміну від алкогольних напоїв, а й, крім того, приписували їй і важливішу здатність протверезжувати людей, які вже напилися, – це навіть сьогодні поширене переконання, всупереч усім фармакологічним доказам протилежного. Сильвестр Дюфур був автором-редактором і укладачем книжки про нові гарячі напої. Її неодноразово видавали й перекладали по всій Європі після публікації у 1671 році («Traitez Nouveau et curieux du café, du thé, et du chocolat»*). Дюфур стверджував, що був свідком такого епізоду: «Кава миттєво протверезжує вас чи принаймні протверезжує тих, хто ще не повністю сп'янів. Один із моїх друзів, який випив забагато вина, сів після трапези за картярський стіл. Він програвав великі суми; вихиливши забагато вина, він сплутував чирву із дзвінкою. Я відвів його вбік і дав випити горня кави, після чого він повернувся до гри з цілком тверезою головою та проясненим поглядом».

Була ще низка якостей, які в XVII сторіччі приписували каві, однак теперішні наукові відкриття не підтвердили жодної з них. Схоже, що люди тієї епохи наділяли каву властивостями, яких вона, можливо, й не могла мати, але які вони самі переносили на неї. Хіба не класичний приклад ефекту плацебо?

Якщо звернемося до ще однієї із гаданих властивостей, мотивація, що стояла за цими перенесеннями, стане зрозумілою.

---

* «Нові й повчальні трактати про каву, чай і шоколад» (*фр.*).

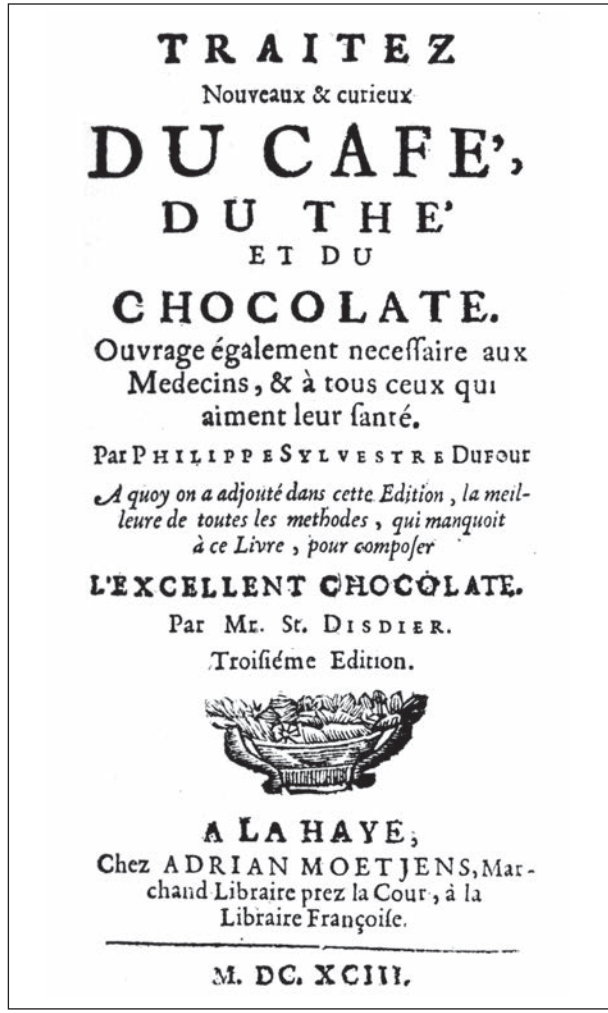

TRAITEZ
Nouveaux & curieux
DU CAFE',
DU THE'
ET DU
CHOCOLATE.
Ouvrage également neceſſaire aux Medecins, & à tous ceux qui aiment leur ſanté.
Par PHILIPPE SYLVESTRE DUFOUR
A quoy on a adjouté dans cette Edition, la meilleure de toutes les methodes, qui manquoit à ce Livre, pour compoſer
L'EXCELLENT CHOCOLATE.
Par Mr. St. DISDIER.
Troiſiéme Edition.
A LA HAYE,
Chez ADRIAN MOETJENS, Marchand Libraire prez la Cour, à la Libraire Françoiſe.
M. DC. XCIII.

Титул і фронтиспіс Дюфурового «Трактату»

Ця книжка ліонського підприємця Сильвестра Дюфура, від 1671 року вельми поширена в численних перевиданнях і перекладах, стала своєрідною біблією нових гарячих напоїв. Ідеться про компіляцію низки текстів про каву, чай і шоколад, які вже тоді доволі жваво циркулювали

На фронтиспісі Дюфурової праці зображено три напої в руках персонажів, що втілюють три національності: зліва – турок або араб із кавою (її тоді ще пили, як і чай, із невеличких мисочок без вушка); посередині – китаєць із чаєм; а праворуч – індіанець із шоколадом. Перед постатями бачимо відповідний посуд, що вже виказує чинну відтоді форму: грушоподібний кавник, широкий череватий чайник і тонкий овальний шоколадник із паличкою для розмішування

У наступному після цитованого уривку Мішле говорить про «антиеротичність кави, яка, врешті, замінила сексуальне збудження на стимулювання інтелекту». Тут він має на думці кав'ярняну культуру Просвітництва, кав'ярню як місце зборів для інтелектуалів і центр обговорень. В Англії у XVII сторіччі ідея кави як антиеротичного трунку була ще чіткішою та конкретнішою. Каву розглядали як речовину, що зменшувала сексуальну енергію аж до рівня імпотенції. Її рекомендували духовенству, що жило в целібаті. 1674 року одна листівка викликала велику сенсацію в Лондоні. Вона мала назву «Петиція жінок проти кави, що виносить на громадський розгляд великі незручності, які випали на долю їхньої СТАТІ через надмірне споживання цього осушливого, знесилювального НАПОЮ. Подана Високоповажним Стражам Свободи ВЕНЕРИ». Цей текст недвозначними словами висловлював побоювання, що кава зробить «чоловіків [такими ж] безплідними, як і пустелі, звідки цю лиховісну ягоду буцімто привозять». Неважко розпізнати соціально-політичний поштовх, що стояв за цими наріканнями: англійські кав'ярні цього періоду не допускали присутності жінок, і ті в памфлеті повставали проти дедалі більшої патріархалізації суспільства. Те, що жіноча опозиція вдавалася до аргументу про згубність кави для чоловічої потенції, демонструє, з одного боку, яким потужним у той час було це уявлення, а з другого – якими непуританськими, ба навіть антипуританськими були тогочасні жінки.

Кава як напій тверезості і кава як засіб притлумлення статевих потягів – за цим переорієнтуванням неважко розпізнати *ідеологічні сили*. Тверезість і невживання алкоголю завжди були бойовим кличем пуританських, аскетичних рухів. Англійське пуританство, а ще загальніше – вся протестантська етика означували каву саме в такий спосіб, а потім від щирого серця оголосили її своїм улюбленим трунком.

Безсумнівно, кава значною мірою була трунком, що мав ідеологічне навантаження. Однак неправильно помічати лише цей її аспект, адже кава мала й інші властивості, які робили її такою підхожою для європейської цивілізації з часом її еволюції в XVII сторіччі й далі, що стверджує сучасна

фармакологія. Кофеїн у каві впливає на центральну нервову систему. Словами стандартного дослідження із XX сторіччя, вона поліпшує «розумову діяльність, прискорює сприймання і судження, водночас роблячи їх чіткішими. До того ж вона стимулює розумову діяльність, не спричиняючи якихось подальших депресій». Саме ці властивості роблять каву *основним* напоєм нової буржуазної доби. А час, коли вона ввійшла в європейську культуру, підтверджує це: XVII сторіччя було сторіччям раціоналізму не тільки у філософії, а й у всіх важливих царинах матеріального життя. Абсолютистсько-бюрократична держава була побудована на раціоналістичних засадах, витворених у цей період. Робота на новозаснованих фабриках мала раціоналістичну організацію. Раціональність і розрахунок характеризували буржуазний дух, що стояв за цим усім.

Буржуа XVII сторіччя відрізнявся від людей попередніх сторіч ментальністю, а також фізичним стилем життя. Середньовічний чоловік виконував фізичну роботу переважно просто неба. Чоловік із середнього класу дедалі більше працював розумово, його робочим місцем була контора, а постава була сидячою. Ідеал, що йому марився, – працювати так само одноманітно й регулярно, як годинник. (Найперший приклад, що спадає на думку, це знаменита годинникова точність Канта, сусіди якого, за переказами, перевіряли годинники за Кантовими чітко розписаними щоденними прогулянками.) Цілком очевидно, що новий триб життя і роботи вразить увесь організм людини. У зв'язку з цим кава діяла як історично вагомий медикамент, що опановував тіло та досягав хімічно й фармакологічно того, що раціоналізм і протестантська етика прагнули здійснити духовно й ідеологічно. Разом із кавою принцип раціональності поширився на людську фізіологію, перетворюючи її відповідно до своїх раціоналістичних вимог. У результаті постало тіло, що функціонувало в згоді з новими запитами, – раціоналістичне, середньокласове, звернене поглядом уперед.

Аргументи за і проти кави

У XVII–XVIII сторіччях люди по-різному оцінювали вплив кави на людський організм, передусім залежно від їхнього ставлення до поступу. Оптимістичний середній клас радо вітав основну властивість кави – здатність стимулювати думку та підтримувати бадьорість. Зрештою, вона пропонувала не що інше, як подовження й інтенсифікацію *часу* для роботи. А оскільки час – це гроші, якщо процитувати Бенджаміна Франкліна, кава виявлялася безпосереднім продуктивним ресурсом або тим, що ми сьогодні назвали б першорядним чинником ефективності. У цьому сенсі *зовсім* не пити кави було би для буржуа-пуританина таким самим гріхом, як і марнування часу.

Цей простий, однак переконливий аргумент на користь кави панував протягом XVII– XVIII сторіч. Проте водночас існували й інакші погляди – від скептичних до відверто ворожих. Там, де такі погляди репрезентують матеріальні інтереси зацікавлених кіл (торговців вином, броварів, корчмарів і груп, що представляли їхні інтереси), вони не заслуговують на увагу; але критика, яку пишуть незалежні письменники, – це зовсім інша річ. Карл фон Лінней, або Каролус Ліннеус, видатний природознавець XVIII сторіччя, приміром, убачав основну цінність кави, як і її захисники, у здатності штучно підтримувати в людині бадьорість. Однак, як показує вміщений далі уривок, Лінней добачав у цьому й певні проблеми: «У цьому аспекті [каву] можуть вважати корисною ті, хто вважає за цінніше *заощадження власного часу, ніж збереження власного життя та здоров'я*, і хто змушений працювати уночі» (курсив автора). Це вже вказує на наявність підозри і навіть знання ціни, яку тіло або здоров'я людини мусить сплатити за прогрес у формі кращого зосередження та робочої ефективності. Зауваження Ліннея відображає погляд, пов'язаний із ідеалом природи Руссо, що відлунює в новочасній екологічній свідомості: саме наші тіла, якими невміло користуємося та маніпулюємо, сплачують ціну.

Через півсторіччя після Ліннея засновник гомеопатії Самуель Ганеман перефразував ту ж думку. Кава, за Ганеманом, «штучно підсилює відчуття»; «присутність духу, жвавість і співпереживання – всі вони завищені понад норму порівняно зі здоровим природним станом»; але, веде він далі, ці ефекти нездорові, позаяк вибивають життя з його природного ритму, що полягає в чергуванні бадьорості й спання. Варто навіть повністю прочитати Ганеманову аргументацію проти кави, бо вона стисло та чітко викладає проблему, яку порушують спроби контролювати людський організм за допомогою стимуляторів (і це в 1803 році!): «У перші миті або першу чверть години після пробудження, особливо якщо воно настало раніше, ніж зазвичай, певно, кожен, хто не веде абсолютно природного життя, переживає неприємне відчуття неповністю розбудженої свідомості, потьмареність, млявість і негнучкість кінцівок; швидкі рухи даються важко, а думання – складно. Але ось кава майже миттєво розвіює це природне, однак неприємне відчуття, цей дискомфорт для духу й тіла. Після цілоденної роботи ми маємо, за людською природою, підупасти на силі й розлінуватися; неприємні відчуття тяжкості й утоми розумових і фізичних сил роблять нас сердитими й дратівливими та змушують неодмінно шукати способу перепочити й поспати. Ця дратівливість і млявість, ця неприємна втома духу й тіла разом із природним наближенням сну швидко зникають завдяки цьому цілющому трункові; сонливість розвіюється, а штучне пожвавлення, виборена у природи бадьорість, посідає її місце».

Проте Ганеман належить уже новочасній медицині. Якщо ж звернемося до періоду, коли каву було відкрито як напій, виявимо, що у XVII–XVIII сторіччях уже існувало близьке до цього усвідомлення проблем, які вона породжувала. Однак його формулювали за допомогою медичних понять, що вже більше не промовляють до нас зрозумілою мовою і, отже, потребують додаткового пояснення. Воно варте клопоту, адже ці старі медичні тексти висловлюють ідеї, що вражають нас як водночас чужі та знайомі. Звісна річ, їхні описи того, як діє кава, не витримують критики у світлі сьогоденного науко-

вого знання. Та не про це мова. Документи треба читати як свідчення сучасних їм ставлень і знань про каву – ставлень, із яких можемо виснувати, що значила кава для людей у ті дні. Це саме та мова, ненаукова за нинішніми стандартами, із використанням о́бразів і фантазій, яка дозволяє збагнути сподівання, свідомі й несвідомі побоювання, із якими люди ставилися до кави. Розпочнімо з уривка із праці, представленої 1679 року на медичному факультеті Марсельського університету. У ній описано шлях, яким кава рухалася в тілі питця, і наслідки, які спричиняла: «Незліченні палючі частинки, які вона несе із собою, мають таку шалену силу, що коли потрапляють до кров'яного потоку, то змітають усю лімфу, а також висушують нирки. Далі вони створюють небезпеку для мозку; після осушення його від рідин і звивин тримають усі пори тіла розширеними й у такий спосіб перешкоджають снодійним тваринним силам піднятися до мозку. Через ці властивості попіл, що міститься в каві, спричиняє таку постійну бадьорість, від якої нервова рідина висихає; коли ж її нічим замінити, настає всезагальна знемога, параліч і безсилля. А оскільки кров, яка до цього стала такою ж млявою, як русло ріки серед літа, перетворилася на кислотну, в усіх частинах тіла вичерпується рідина й усе тіло падає жертвою найжахливішого змарніння».

Доволі другорядне значення має для нас те, що доповідь цього медичного експерта засуджує каву. Справжню, натомість, вагу мають подані тут поняття, образи й уявлення. Панівне поняття тут – загибель тіла, позбавленого рідини. Каву розглядають і засуджують як речовину, що висмоктує і висушує вітальні рідини. Здоровим, із цього погляду, є наповнене рідинами тіло, хворим, натомість, є тіло осушене.

Оцінювання стану здоров'я чи хвороби на підставі вимірювання співвідношення тілесних рідин притаманне так званій гуморальній медицині, популярній в Європі у XVII, а почасти й у XVIII сторіччі, хоча тоді вже зароджується новочасна медицина. Гуморальна медицина закорінена в грецькій і арабській традиціях, а назву вона дістала від латинського слова на позначення рідини або вологи: *humor*. Нинішнє значення

слова «гумор» постало на цьому первинному. Ще у XVIII сторіччі слово «гумор» означає не конче щось смішне, а назагал «настрій» чи «примху» («бути в доброму/кепському гуморі»). Настрій чи примха людини, згідно з уявленнями гуморальної медицини, є вислідом співвідношення її тілесних соків. У цій точці класичне вчення про темпераменти зустрічається чи радше перетинається з класичною медициною. Обидва вони спираються на так звану чотиричленну схему.

Згідно з нею існують чотири тілесні рідини, яким відповідають чотири темпераменти і чотири властивості. Цими тілесними рідинами є: кров, жовта жовч, чорна жовч і флегма. Темпераменти: сангвінічний, холеричний, меланхолійний і флегматичний. Властивості: тепле й вологе, тепле й сухе, холодне й сухе, нарешті холодне й вологе. Стисло підсумувавши, отримуємо такі єдності тілесної рідини, темпераменту і властивостей: кров, за властивістю тепла і волога, породжує сангвінічний темперамент; жовта жовч, тепла і суха, створює темперамент холерика; із чорної жовчі, холодної та сухої, постає вдача меланхоліка, а флегма, холодна та волога, дає флегматичний темперамент.

Чотиричленну схему можна безмежно розширювати поза тілесні рідини й темпераменти. Вона охоплює такі константи, як сторони світу, пори року, періоди людського віку, поживні речовини тощо, що їх, своєю чергою, теж наділяли певними властивостями і прив'язували до конкретного темпераменту, тілесної рідини тощо. Словом, чотиричленна схема є спробою створити універсальну медицину, збагнути людське тіло у його зв'язку зі всією природою світу та як її частину.

Звичайно, медицина XVII сторіччя спробувала помістити каву в цю схему. Та це викликало й очевидні труднощі. Думки розходилися щодо того, чи вважати каву холодною чи теплою, сухою чи вологою речовиною, адже її протверезні й збадьорливі ефекти можна було однаково виразно спостерегти в різних темпераментах. Урешті-решт декотрі її прибічники пристали на порожню формулу, мовляв, кава обіймає всі властивості чотиричленної схеми, а відтак є придатним ліком для найрізноманітніших темпераментів: меланхоліків бадьорить,

S. A. D. Tissot,

der Arzneykunst Doktor, und öffentlichen Lehrers in Lausanne, dann Mitglied verschiedener Gesellschaften und Akademien,

von der

Gesundheit

der

Gelehrten,

und anderer Leute, die bey ihren Geschäfften wenige Bewegung machen.

Aus dem Französischen übersetzt.

Morbus est etiam aliquis per sapientiam mori. PLIN.

WIEN,

gedruckt bey Johann Thomas Edlen von Trattnern kaiserl. königl. Hofbuchdruckern und Buchhändlern.

1770.

«Про здоров'я вчених»

Назва – а надто підзаголовок: «та інших, хто, з огляду на свою діяльність, мало рухається» – цієї дуже популярної в XVIII сторіччі книжки швейцарського лікаря Тисо засвідчує, якою великою мірою люди тоді переймалися новим трибом життя: нефізична праця, сидіння цілими днями в конторі чи за підручником. Доба Просвітництва, яка протягом першої своєї половини цікавиться винятково людським розумом, у другій половині звертається і до питання про наслідки монополії розумової діяльності для решти тіла

холериків утихомирює, а флегматиків урухомлює (сангвініка вважали «нормальним» здоровим темпераментом).

На перший погляд така канонізація кави як панацеї доволі безглузда. Та якщо придивитися уважніше, з медичних текстів XVII–XVIII сторіч можна виснувати, буцімто кава має особливий стосунок до однієї з тілесних рідин, а саме слизу чи флегми, пов'язаної із флегматичним темпераментом. Те, що прозвучало у щойно цитованій негативній оцінці, знов і знов зринає в безлічі інших медичних описів, до того ж незалежно від прихильності чи неприхильності автора до кави. Загалом у XVII сторіччі трималися думки, що кава висушує флегму з тіла, а відтак позбавляє флегматичний темперамент самісінької його основи. Ось і деякі приклади. Дюфур твердить, що кава «висушує всі холодні й вологі рідини». Швейцарський лікар XVIII століття Самюель-Оґюст Тисо пише в праці «Про здоров'я вчених», що з'явилася німецькою 1769 року: «В'язкий слиз, що вкриває стінки [шлунку], зникає; нерви подразнюються, набувають особливої рухливості, а життєві сили виснажуються». Англійський лікар Бенджамін Мозлі говорить про «каву, яка своїм теплом і дієвістю розчиняє навіть найв'язкіші слизисті рідини й поліпшує кровообіг». Урешті, «Енциклопедія» Дидро наголошує особливо сприятливу дію, яку кава має на «важкотілих, огрядних і вельми перевантажених слизом осіб», тоді як на «худорлявих і жовчних» вона впливає несприятливо.

Підсумуймо. У XVII–XVIII сторіччях каву розглядали як украй суху й осушливу речовину. Цей погляд має виразний асоціативний зв'язок із реальним процесом смаження зерен кави, який видаляв із них природну вологу, їхні *рідини*. Якщо осушення тіла за допомогою кави оцінювали то негативно, то позитивно, можна припустити, що кожне із цих суджень спиралося на певну ідеологічну настанову. Дещо забігаючи наперед, скажу, що висушування тіла обстоювали прогресивно налаштовані міщанські автори, а консерватори, натомість, уважали його фатальним. Це простеньке рівняння можна легко пояснити.

У XVII сторіччі ті, хто вважав багате на слиз тіло здоровим і гожим типом, сприймали флегматичний темперамент як

Колоніальні товари

Ця так звана спонукальна цидула (тобто рекламний плакат) лондонського торговця пряношами та бакалією з XVIII сторіччя демонструє, як нові засоби насолоди – кава, чай і шоколад разом із цукром і тютюном – визначають асортимент, який іще сторіччя тому виглядав би цілком інакше

природну, Богом дану вдачу. Тут незайве пригадати, що аж до часу запровадження нових гарячих напоїв харчування ґрунтувалося суттєво на пиві як основному джерелі поживності (принаймні в Англії та Голландії, перших міщанських націях). І дієтологія, і прості життєві спостереження засвідчують, що пиво вельми сприяє огрядності. В народі пиво та флегму неодмінно згадують поруч.

Отож коли в XVII–XVIII століттях у каві вбачають зілля, що висушує флегму, за цим уявленням стоїть реальний процес історичної дієтетики: новий, низькокалорійний, а отже, такий, що не призводить до погладшання, напій – кава – заступає пиво. Цей процес в історії харчування був перекладений і мовою медичних понять. Тих авторів XVII сторіччя, які вважали флегматичне, дорідне, «соковите» тіло єдино правдивим, а будь-яку подобу висушення фатальною, остільки слід назвати консервативними, що для них єдиним природним був середньовічний раціон. Уявлення про сухість, що тоді (достоту, зрештою, як і досі) асоціюється з абстракцією, нервовістю тощо, осоружне консервативній свідомості. Натомість сухість є цілком новочасним принципом. Сухість і тверезість – синоніми. У розмовній німецькій ще й досі «мокрим» називають лише алкоголь, на відміну від гарячих напоїв. Сухість – це чоловічий, патріархальний, аскетичний, античуттєвий принцип, на відміну від жіночно-чуттєвого. У цьому сенсі кава була великим осушувачем на порозі Нового часу.

Від каварні до посиденьок за кавою

1687 або 1688 року – докладна дата до нас не дійшла – Едвард Ллойд відкриває на лондонській Тавер-Стрит каварню. Він назвав її власним іменем: каварня Ллойда – Lloyd's Coffeehouse. А вже за кілька років Ллойд переносить свій – тимчасом уже вельми успішний – заклад на Ломбард-Стрит, де він посяде гідне місце на наступних вісімдесят років.

Невдовзі каварня Ллойда стала місцем зустрічі людей, фахово пов'язаних із мореплавством: капітанів і власників кораблів, купців і страхових агентів. Люди сходилися до Ллойда,

Каварня Ллойда

Заснована наприкінці XVII століття, ця каварня вже невдовзі переросла в діловий осередок морського страхування. Сторіччя потому вже як повноцінна страхова компанія «Ллойд'з» перенеслася до Королівської біржі, але й далі діяла як «звичайна» каварня. Саме з того часу походить ця ілюстрація

щоб довідатися найсвіжіші галузеві новини. Та й сам Ллойд час від часу видає щось на кшталт бюлетеня новин, пропонуючи інформацію саме такого штибу в «Ллойд'з Ньюз». Його новинне підприємство квітне, прибуток від нього незабаром перевищує прибутки від самої каварні. Серед Ллойдової клієнтури особливо помітно зростала одна група: страхові агенти. Протягом XVIII сторіччя «Ллойд'з» цілком утратив характер і функцію каварні, перетворившись на інституцію, що відтоді зажила всесвітньої слави, – найбільшу в світі страхову компанію.

Ця лінія розвитку розпочинається на початку XVIII сторіччя з того, що страхові агенти зустрічаються в каварні Ллойда, щоб полагоджувати оборудки. Ця звичка так міцно прижилася, що вже в пізніші роки того-таки століття страхувальники стали винаймати постійні місця у «Ллойда» майже так само, як маклери на біржі. Коли ж наприкінці XVIII сторіччя Ллойд переніс свій заклад на перший поверх лондонської Королівської біржі (Royal Exchange), перетворення завершується. Унаслідок об'єднання всіх завсідників-страхувальників колишня каварня стала найбільшою страховою компанією у світі.

Не всі каварні, які було відкрито в Лондоні наприкінці XVII сторіччя, можуть похвалитися таким разючим розвитком. Ллойдова каварня, звісна річ, є винятком. Однак її історія вельми прикметно увиразнює роль, яку каварня відігравала в соціальній і економічній історії ранньоміщанської доби, а також в історії культури*.

* Англійські каварні подарували Новому часові не тільки Ллойдову страхову компанію, а й чимало важливих інституцій громадського життя. Скажімо, скринька для голосування та ідея розв'язання дискусійних питань через голосування вперше виникли в каварні «Голова турка» [Turk's Head] у Вестмінстері, де її називали «нашим дерев'яним оракулом» і зверталися до неї, коли дискусію могло розв'язати тільки голосування. Так само в каварнях постали знамениті аукціони «Сотбі» й «Крісті». Нарешті, славетне Королівське товариство, що досі виконує роль Британської Академії Наук, розвинулося із «Хімічного клубу», або «Оксфордського кавового клубу», – гуртка студентів і викладачів Оксфордського університету, що збирався на «засідання» у каварні Тильярда. Тож можна сказати, що каварня дала початок тому, що нині

Каварня XVII–XVIII сторіч не має нічого спільного із нинішніми Konditorei-cafe [каварні-цукерні], за винятком віденських, крім того основного напою, який усюди подають. Її соціальна, економічна та культурна роль була майже протилежна до сьогоднішньої. Її клієнтами були аж ніяк не літні пані, що ласують тістечками, а ділові чоловіки, які обома ногами стоять на землі. В Англії жінкам відмовляли в доступі до каварень, хоча на континенті їх терпіли. Інакше кажучи, каварні була передусім закладами для залагоджування справ, проте вони не конче мусили бути комерційні. У XVII–XVIII сторіччях і політика, і мистецтво, і література були складовими ділового життя міщан. Найдовше така функція каварні затрималась у Відні. Натомість у Лондоні, де вона вперше розквітла, вона найраніше й зникла, ще в XVIII столітті ніби розчинившись у своєму наступникові – клубі.

Згідно з документами того часу коло 1700 року в Лондоні було приблизно 3 тисячі каварень. Коли зважити, що населення міста становило 600 тис. осіб, це означає, що одна каварня припадала на кожних 200 мешканців. Число видається неймовірним. (Іще ледве сторіччя тому, коли пиво було незаперечним напоєм із напоїв, таверн усього існувало коло тисячі.) Хай якою завищеною є цифра 3000, правда, однак, те, що каварня відігравала центральну роль протягом усього часу, коли Лондон був міжнародним осердям капіталізму.

Каварня як громадський простір була так само новою, як і кава – новим напоєм. Як указує сама назва, спеціальне призначення каварні полягало в подаванні кави. Попри те що там пропонували також чай і шоколад, це лише підкреслювало неалкогольний характер закладу. Тверезість і помір-

---

називаємо «науковою спільнотою», та її методам діяльності. Поступ громадянської самоорганізації в каварнях так занепокоїв урядових чиновників, що вони 1675 року напоумили Карла II заборонити каварні. Однак члени різних угруповань зчинили такий одностайний галас на захист своїх улюблених місць, що король за одинадцять днів відкликав своє рішення. Так на політичну арену вийшла нова сила – громадськість, викристалізувана й злютована в запалі каварняних дебатів, аби потіснити владу монарха.

Щільність каварень у Лондоні

Згідно з документами, близько 1700 року в англійській столиці налічувалося майже три тисячі каварень. Навіть ця пізня карта середини XVIII століття свідчить про їхню повсюдність, хоча на той час каварні значною мірою вже поступилися місцем приватним клубам

кованість були порядком денним для каварень: тутешньою вимогою були належні манери, розмови слід було вести негучно і тактовно. Одне слово, кав'ярня була всім тим, чим не була таверна. «Правила й порядки кав'ярні», які тут подаємо, походять із 1674 року; вони, либонь, можуть дати загальне уявлення про кодекс і характер каварень:

Enter sirs freely, But first if you please,
Peruse our Civil-Orders, which are these.
First, Gentry, Tradesmen, all are welcome hither,
and may without affront sit down together:
Pre-eminence of place, none here should mind,
But take the next fit seat that he can find:
Nor need any, if Finer Persons come,
Rise up to assigne to them his room.

He that shall any Quarrel here begin,
Shall give each man a Dish t'atone the sin;
And so shall he, whose Complements extend
So far to drink in COFFEE to his Friend;
Let Noise of loud disputes be quite forborn,
No Maudlin Lovers here in Corners mourn,
But all be brisk, all talk, but not too much.

(Входьте, панове, вільно та спершу, якщо ваша ласка,
Перечитайте наші цивільні порядки, будь ласка.
По-перше, джентрі, торговців – радо просимо всіх сюди,
І всі без образ можуть сідати гуртом за столи:
Першорядного місця тут не існує,
Тож займайте перше-ліпше, що вам імпонує:
Як значніші особи ввійдуть, не мусить ніхто вставати,
Щоби на знак пошани місце своє віддати.

Той, хто почне сварку, щоб спокутувати гріх,
Мусить купити по каві на всіх;
Також повинен той, хто нічим не завинив досі,
Запросити на каву свого друга-гостя.
Тут звуки гучних дискусій не панують;

Англійська каварня XVII століття

Це одне з найдавніших зображень, дереворит 1674 року, показує заклад, у якому ще ледве чи можна розпізнати каварню: відвідувачі сидять за столом, як у господі-заїзді, а його власник наливає каву з глечика, який анітрохи не різниться від дзбанів для пива, вина або сидру. І лише – щоправда, ще без вушок – чаші для пиття вказують, що люди на малюнку п'ють щось інше від пива чи вина. Утім, найбільше впадає у вічі панівний тут поважно-тверезий настрій. Досить бодай побіжного погляду на відповідні зображення корчемних сцен у тодішньому малярстві, щоб помітити відмінність і відтак збагнути внесок каварні в новочасну цивілізацію.

Натомість на зображенні каварні для шляхетнішої публіки в довгих перуках, що постало всього кілька років потому (с. 72-73), бачимо вже однозначно впізнаваний саме як типова каварня заклад. Відтоді у просторі каварні домінує типовий стіл-прилавок, попередник буфету. Саме з-за нього касирка веде справи й наглядає за порядком. Цей прилавок, іще незнаний традиційній господі, каварня перебрала від крамничної ляди. І в цьому кава зраджує своє питомо міщанське призначення

A·S 1668

Ніякі сльозливі коханці тут по кутках не горюють,
А всі жваві й балакучі, проте не надміру...*)

Завдяки цим правилам каварня у XVII–XVIII сторіччях відігравала важливу соціальну роль: була центром спілкування. За часів, коли ще не було щоденних газет у їхньому сучасному розумінні, вона функціонувала на кшталт біржі новин. «Ллойд'з» є взірцем каварні, що була центром комерційного спілкування. Утім, каварня виконувала цю функцію не лише для торгівлі. Так само важливою вона була й для інших двох видів діяльності міщанства: журналістики й літератури. У XVII–XVIII століттях люди незрідка зазирали до каварень, не тільки щоб влаштувати якісь інтереси, а й щоб погомоніти на політичні й літературні теми і почитати розкладені в каварні газети. Каварня та газета, каварня та журналістика, каварня та письменники – це давні асоціації, які протривають аж до XX сторіччя.

На початку XVIII століття редактори лондонських тижневиків використовували каварні дослівно як свої редакційні контори. Ричард Стил, редактор «Тетлера» [Tatler]**, подавав адресу каварні «Грек» як свою редакційну адресу. Він класифікував різноманітні новини залежно від того, яка каварня – біржа новин – була джерелом інформації, майже так само, як сьогодні газети подають новинні агентства як джерела новин; отож у першому числі «Тетлера» читаємо: «Всі розповіді про героїзм, утіхи і розваги міститимуться під рубрикою шоколадарні Вайта; навчання – під рубрикою "Грека"; закордонні й хатні новини дістанете від каварні св. Джеймса; а решта того, що я ще пропонуватиму на будь-яку іншу тему, походитиме від мого власного осідку».

Зв'язок між каварнями й літературою такий самий давній, як і між каварнею та журналістикою. Для письменників XVIII сторіччя каварня під кожним оглядом була, як і для журналістів, другим домом. Ці дві професії у той час, звичайно, не

* Переклад з англійської.

** Назва газети означає «пліткар», «базікало» (*англ.*).

Ричард Стил (1672–1729)
(портрет пензля сера Ґодфрі Неллера 1711 року)

Своє улюблене дітище, моралістичний тижневик «Тетлер», лондонський видавець Ричард Стил редагує в одній із численних літературно-політичних каварень

були аж такі розрізнені, як сьогодні; вони й справді часто поєднувалися в одній особі, як, скажімо, в Деніелеві Дефо, авторі «Робінзона Крузо». Ледве чи був у XVIII сторіччі письменник, який не зазирав би до каварень більш-менш регулярно, принаймні в метрополійних Лондоні чи Парижі.

Можливо, найважливіший вплив, що його каварня справила на літературу, полягав у створенні *культури діалогу, розмови*, яка зародилася в кав'ярнях і лише потім поширилася на літературу. Проза Лоренса Стерна або Дидро, для прикладу, – це проза розмови, проза діалогу, що наслідує, до того ж доволі виразно, дискусії й «аргументації» в каварні. Англійський історик літератури Гаролд Рут описує наслідки цього процесу для англійської літератури як осмос між реальністю і літературою: «До самісінького періоду Реставрації ані письменники, ані читачі свідомо не практикували простоти справжньої розмови. Навіть такі памфлетисти, як Неш, Декер чи Ровлендз, що, поміж іншого, мали за одну з цілей триматися народних уподобань, ніколи не відхилялися від книжкового знання, навіть попри свій недбалий стиль, а літературні кліки, якими циркулювали рукописні есеї та персонажі, відтворювали у своїх творах лише такі розмови, що могли відбивати їхні власні кліше й чванливість. Люди обмежували свої літературні інтереси бібліотекою, і їхній стиль відтак був або нудний, або манірно-роблений. Королівське товариство вже започаткувало рух проти пишномовної фрази; однак можна засумніватися, що протести Спрата, Евелина і Саута мали б хоч якийсь триваліший ефект без допомоги каварень. Саме в них, практикуючи доброзичливість у малих речах, люди вчилися розтлумачувати літературні ідеї за допомогою стилю, що був водночас розмовним і культурним».

Каварні XVII сторіччя вплинули на міщанську культуру в стільки різноманітних способів, що майже неможливо перелічити їх усі. Каварня мала цей вплив завдяки своїй ролі *соціального* центру. Вона була *основним* осередком громадського життя міщанства у XVIII столітті, місцем, де буржуа розвинули нові форми комерції та культури.

У цьому сенсі каварня була споріднена з двома іншими тогочасними інституціями – театром і салоном. Театр у XVIII сторіччі – як частина літератури – був вельми важливим місцем для самоозначення міщанства, однак воно відбулося в естетичній площині (хай там яке політичне забарвлення воно мало в XVIII сторіччі), у той час як каварня була осердям життя. Натомість салон, що за соціальною функцією найбільше наблизився до каварні, був аристократичною та елітарною інституцією. Доступ туди мали хіба тільки інтелектуальні генії міщанства, котрих запрошували аристократичні господині, тоді як до каварні міг увійти хто завгодно, спроможний заплатити за рахунком. Було б цікаво реконструювати зміни, що відбувалися в поведінці паризьких інтелектуалів XVIII століття, коли вони простісінько із салону мадам дю Дефан прямували до громадського «Кафе-де-Прокóп».

Але що ж спільного мала сама кава зі всіма цими різноманітними впливами, що їх справила каварня? Усі впливи, зрозуміло, не можна пояснити лишень фізіологічним ефектом кави, але тільки соціологічно або соціально-історично. Каварня правила за соціальні лаштунки, місце для спілкування та обговорення, тоді як кава, яку тут подавали, вже не відігравала хоч трохи помітнішої ролі. Із другого боку, каварня завдячує походженням, назвою і самим існуванням саме каві.

Коли кава досягла Європи, міщанство пило її винятково в каварнях. (Не переймаймося тут аристократичними формами пиття кави.) Проникнення кави в домашню сферу як напою під час сніданку й обіду протривало півсторіччя, а в Німеччині – то й чи не ціле сторіччя. Отож кава розпочала свою кар'єру в публічній сфері як виразно *громадський напій* і лише згодом мігрувала до приватної сфери, щоб з'явитися на *домашніх* столах.

Ось траєкторія, яка обіймає всі типові стадії в історії нововведення: якась новинка виконує свою історичну роль – зокрема переінакшує реальність у певному ключовому аспекті – попервах у громадській сфері, тобто у сфері колективного споживання, і лише потім проникає в царину приватного,

Паризька кав'ярня на початку XIX століття

Тут читають газети, грають у шахи, дискутують. Німецькі відвідувачі, звиклі до значно сумирнішого кав'ярняного життя, дивуються в Парижі зі значно жвавішого настрою та форм поведінки.

Ось і актор і театральний діяч Едвард Деврієнт 1839 року зачудовано писав: «Те, як ті панове входять: капелюх на голові, сигара в зубах, і падають, простягаючи ноги, на найближчий стілець, хапають журнали, різко й голосно замовляють, – усе це здавалося мені якимось недосяжним»

Паризька каварня на початку XIX століття

Сніданок до настання доби гарячих напоїв

На натюрморті «Сніданковий стіл» Вілема Клаеша Геди (1594 – бл. 1680) бачимо, в який своєрідний спосіб у XVII сторіччі давня, ще середньовічна культура їжі переплітається із новочасними витребеньками. На вищий культурний рівень указують вишукані келихи, торт і, не останньою чергою, кишеньковий годинник. Та водночас бачимо і цілком доновочасний сніданковий напій – вино. Лише в XIX сторіччі, коли гарячі напої вже міцно вкоренилися, денді й сноби наново відкривають для себе сніданки з шампанським і petit déjeuner à fourchette («ранній ланч» або «пізній сніданок», попередник нашого сучасного «бранчу»**), тобто сніданок без кави*

* Ситний сніданок (із м'ясними стравами) (*фр.*).

** Англ. brunch утворено поєднанням слів breakfast (сніданок) і lunch (підобідок).

домашнього споживання. Громадську стадію впровадження новинки можна назвати *героїчною*, у тому сенсі, що вона змінює реальність. Подальшу приватну фазу можна назвати *конформістською*, тобто вона не вказує на якусь зміну динаміки, а радше призводить до утвердження та стабілізації. Так, приміром, транспортна революція розпочалася в XIX сторіччі в громадській сфері з появою залізниць як засобів масового перевезення; у XX сторіччі вона звернула в приватне й домашнє завдяки родинному автомобілеві. Фільми з'явилися спершу для громадського загалу в кінотеатрах; потім – із приходом телевізора – їх приватизувала вітальня. У кожному разі, те, що настає пізніше, є *редукцією*. Вона стосується не лише розмірів, до яких зменшується пристрій при перенесенні з громадської сфери в домашній ужиток (автівки менші, ніж локомотиви; телевізори менші, ніж кіноекрани), зменшення зазнає і сама суть речей; героїчний аспект, так би мовити, вивітрюється. Порівняно зі своїми крихітними нащадками, залізниця та кіноекран є могутніми інструментами, що збурюють уяву, породжуючи майже містичні асоціації. Автівкам і телевізорам бракує цієї сили та впливу. Вони тільки впорядковують реальність, яку створили раніші форми. Адміністративні й технологічні апарати, тобто системи, завдяки яким зменшення стало можливим, бувають, своєю чергою, незрівнянно монументальнішими за свої відповідники в часи героїчних початків; у деяких випадках надзвичайно виразні (мережа залізниць), в інших – не такі очевидні (телебачення).

Цю траєкторію можна виявити і в історії кави. Протягом своєї громадської, героїчної, фази, тобто фази каварні, кава була могутньою силою, що несла зміни, витворювала форми нової реальності. Перемістившись у міщанські оселі, щоб стати напоєм на сніданок і обід, вона ставала все пасивнішою, тяжіла до ідилічності. Кава більше не символізувала винятково динамічну царину громадського життя, політики, літератури й комерції раннього середнього класу, а дедалі більше ставала засобом для хатнього затишку й інтимності, тієї знаменитої «Gemütlichkeit».

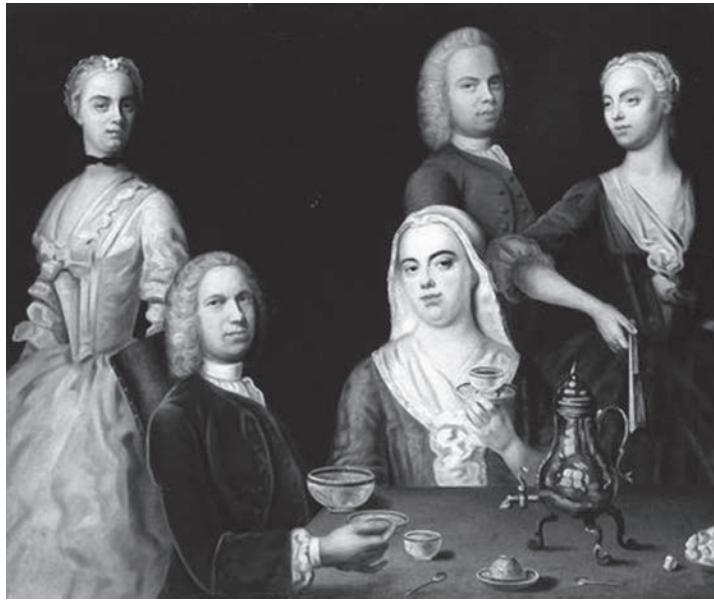

Мотив родинної кави

Після «привселюдної» появи в каварні кава протягом XVIII сторіччя дедалі глибше проникає в приватну сферу міщанської родини як сніданкова чи пополуднева. Відтепер кава чи чай у родинному колі стали улюбленою формою родинних портретів. У цьому жанрі можна спостерегти цікаву тенденцію: від формального портрета до реалістичних сценок за кавою.

На картині Якоба Денера родина розташована достоту, як на традиційному груповому портреті, кавовий столик і посуд тут радше довільні додатки.

У виконанні англійського майстра Ричарда Колінза (с. 83 вгорі) панує таке ж формальне розташування осіб, яке, однак, у дивовижний спосіб уже поєднується із достоту технічним інтересом до самого ритуалу пиття кави (або чаю): виразно видні всі компоненти кавового сервізу, а кожна особа тримає свою чашку якось інакше, немовби демонструючи різні способи пиття. Картина Тишбайна (с. 83 внизу) так само ще повністю відповідає традиційному формату групового портрета

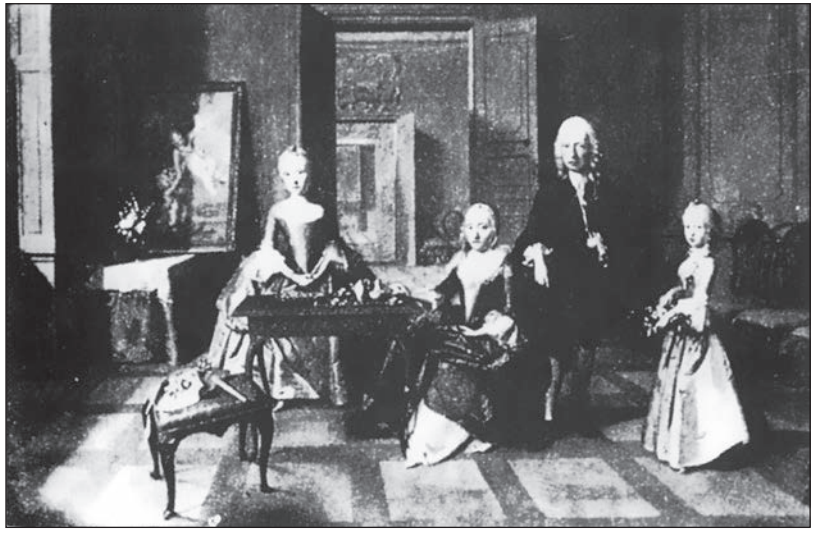

Натомість доволі рання (1738 рік) картина Франсуа Буше «Сніданок» подає неймовірно невимушено-реалістичну сценку, недосяжну навіть для німецького стилю «бідермаєр», хай би як високо той цінував неквапливий затишок родинних сцен за кавовим столом, як-от на полотнах Карла Мільде (с. 85-86)

Утім, навіть тепер слід розрізняти дві нагоди для пиття кави вдома: вранці та пополудні. Сніданкова кава зберегла відбиток культурно-історичних ефектів каварні: вона позначала початок робочого дня, формально кладучи край нічному спочинкові та збадьорюючи людину на день прийдешній.

У XIX сторіччі до сніданкового ритуалу додалася щоденна ранкова газета – ще один емігрант із каварні. Пригадайте, що сніданкова кава тепер заступила пивний суп давніх часів – такий-от домашній аналог витіснення таверн каварнями.

Ці функції та символічні значення не притаманні пообідньому споживанню кави, відомому в Німеччині як Kaffeekränzchen (дослівно «кавовий гурток»), тобто «посиденьки за кавою». Посиденьки за кавою – суто жіночий захід; згідно з означенням у Frauenzimmerlexikon («Жіночому словнику») Амарантеса, це «щоденне або щотижневе зібрання кількох заприязнених жінок, серед яких кожна почергово приймає це зібрання, в якому учасниці полишають справи і розважаються, п'ючи каву й граючи в ломбер». Відданість і завзяття, з якими жінки поринають у ці кавові гуртки для леді та пиття кави вдома загалом, стали основною темою комедій у Німеччині XVIII сторіччя, що засвідчують п'єски молодого Лесинґа, Ґелерта чи Пікандера. «Добре відомо, – писав Пікандер, – що декотрі жінки аж так схибнуті на каві, що, якби мали певність, що їм подадуть каву в чистилищі, ніколи й не прагнули б потрапити до раю».

Цілком очевидно, що цю пристрасть жінок до кави слід розглядати як компенсацію за їхнє вилучення з іншого кола. Отож пообідні посиденьки за кавою стали чимось на кшталт антикаварні, сурогату справжньої каварні, створеної для чоловічого товариства. Однак спроба започаткувати Kaffeekränzchen як домашній, жіночий аналог чоловічих каварень була підставою для висміювання саме тому, що вони стали не більше ніж карикатурами на свій прототип. Достоту так само й Kaffeeklatsch («пересуди за кавою») обернулися в об'єкт глузувань у чоловічих жартах XVIII–XIX століть, де їх трактують як пародійну підробку каварняних розмов. Із другого боку, від XIX сторіччя чоловічі розмови в каварнях

Жіночі посиденьки за кавою у XVIII столітті
(Абрагам Шнапгун «Чайне товариство»)

Доволі рідкісна тема в малярстві, на відміну від зображень родинних зібрань за кавовим столом

Карикатура на посиденьки за кавою (XIX століття)

набувають дедалі більше рис того-таки домашнього пліткарства, в якому вправлялися за кавою жінки. Зрештою, ці тенденції зливаються в XX сторіччі, коли кількість пліткарських літературних каварень зросла, чоловічий світ полишає кварні, а їх окуповують дамські гуртки – запізніла помста патріархальній каварняній культурі.

Німецька кавова ідеологія

Подібно до того як жіночі «посиденьки за кавою» були вбогою імітацією каварень, споживання кави в Німеччині XVIII сторіччя було блідим наслідуванням англійської та французької моделей. Провінціалізм – постійний жереб німецького міщанства після Тридцятилітньої війни – виднівся навіть у стилі й меті, з якими споживали каву. Звісна річ, у Німеччині XVIII сторіччя також були кварні, але їх годі порівнювати з лондонськими чи паризькими. Вони мали, як зауважив принаймні один сучасник, помітно «міщанський характер». Можливо, у торгових центрах, як-от Гамбурґу чи Ляйпциґу, вони й виконували соціальні функції, близькі до функцій каварень у західноєвропейських метрополійних центрах, однак, знову-таки, у менших масштабах.

Німеччина перестрибнула той «громадсько-героїчний» період каварень Англії та Франції, позаяк тут кава від самого початку була обмежена приватним, домашнім споживанням. Замість каварняної атмосфери тут панував ідилічний дух, «тісне переплетення нового напою із затишною і комфортною Gemütlichkeit родинного життя», – словами історика культури Пауля Гофмана. «Ідилії» Гайнриха Фоса найкраще передають цей дух, скажімо, його вірш «Сімнадцятий день народження»:

> Над грубою матуся стояла, смажила каву ретельно
> В пательні, на жарі, дерев'яною ложкою мішала;
> Шкварчали, пражились зерна, бронзовіли, а пахощі пряні
> Тимчасом здіймалися димом парким, струменіли у кухні та сінях.

Ось вже й млинок з камінкового припічка зняла,
Всипала зернят і, міцно коліньми стиснувши,
Лівою пудло тримала, правою ж корбу крутила моторно.
Неодмінно ощадна, визбирує з поли зернята стрибучі,
Грубо змелену каву пересипає у сірий папір.

Ця «ідилізація» кави в Німеччині XVIII століття була, проте, не таким уже й простим процесом, як може видатися на перший погляд. Тут у гру входить іще й цілком інший мотив. Цей німецький стосунок до кави передає і німецький стосунок до поступовіших націй Заходу. Кава, власне, ніколи не здобулася б на те визначне місце, яке посіла у житті німецького міщанства, якби вже не була напоєм, що символізував могутність, котру Англія та Франція тоді вже отримали в світі. За допомогою кави німецьке міщанство долучилося, наскільки могло, до західного міського життя, на яке саме ще не здобулося. Це були ті самі механізми, які зробили англійську літературу верховною моделлю для німецьких авторів XVIII століття і спонукали, приміром, Лесинґа давати своїм героїням англійські імена.

Із другого боку, ця тенденція німців брати участь у світовій історії, імітуючи певні символічні форми західної цивілізації, з якої їх було вилучено, передбачала й певні видозміни цих форм; вони германізувалися, часом до невпізнанності. Ось так кава, що розпочинала кар'єру як символ громадського життя, активності, діловитості тощо, закінчила її символом родинного життя і хатнього затишку.

Стосунок Німеччини до кави надалі ускладнювали політико-економічні проблеми. Вони також були пов'язані з неучастю Німеччини у світовій історії, тобто у світовій економіці, й полягали в тому, що для колоніальних держав на кшталт Англії, Голландії або Франції не становило проблеми роздобувати каву. Майже до кінця XVII сторіччя вони діставали запаси кави простісінько з Аравійського півострова. Коли ж стало зрозуміло, що популярність кави не буде минущим явищем, а сама вона навіть стала щоденним напоєм дедалі ширшого кола населення, ці країни почали виробляти каву

Німецька кав'ярня

Вона ніколи не здобулася на те суспільне значення, якого зажили її лондонські, паризькі чи віденські посестри. Порівнюючи зображення Рихтерової (с. 92) та Класиґової (с. 93) кав'ярень у Ляйпциґу із паризькими кав'ярняними сценами (с. 78-79), одразу помітимо їхній відмінний характер. Тоді як паризькі café справляють враження критої вулиці, ляйпцизькі кав'ярні радше скидаються на світлиці, куди чомусь вирішили допустити загал

самостійно. Голландці вирощували каву в своїх східноіндійських володіннях, зокрема на острові Ява, а французи – на Антильських островах. У такий спосіб вони дотримувалися фундаментального принципу меркантилізму – завозити якомога менше товарів, тобто віддавати якнайменше грошей за межі своєї країни. (Англійці обрали відмінний від голландців і французів шлях: вони повністю перейшли на споживання іншого напою – чаю. Зрештою, це окрема тема, яку ми висвітлюватимемо далі.)

Німеччина, що не мала колоній, мусила вдовольняти свій попит на каву коштом імпорту, який забезпечували посередники. У такий спосіб із країни витікали велетенські суми. Здебільшого вони осідали у голландських і французьких скринях, адже їхні кавові плантації виробляли достатньо кави, щоб не лише задовольнити власний попит, а й експортувати її третім країнам, зокрема Німеччині. Звичайно, такий стан речей не дуже впливав на споживання кави в Німеччині у першій половині XVIII століття. Усе змінилося після 1750 року. Кава разом із низкою інших привізних товарів потрапила під пильне око меркантилістської економічної політики. Державні заходи з метою обмеження споживання кави не забарилися: вище мито на каву, державна монополія на її продаж і смаження, ба навіть прямі заборони.

Самих тільки економічних причин цієї нової політики було замало, щоб вона стала прийнятною для населення. Її треба було зодягнути в ідеологічні, в цьому випадку – патріотичні, шати. Для Німеччини в економічному сенсі кавові зерна росли надто високо на дереві, тож їх охрестили «гірким виноградом». Каву проголосили ненімецьким напоєм не тільки через відтік грошей із країни, який робив її біднішою, а й через те, що вона витіснила освячений традицією національний напій – пиво. Класичний реакційний аргумент. Його можна знайти у творах таких письменників, як Юстус Мезер чи Авґуст Шлезер, а також у декретах проти кави на кшталт ось цього, виданого у гільдесгаймській єпархії: «Чоловіки Німеччини, ваші батьки пили алкоголь і, як і сам Фридрих

Кавова ідилія

Молодий Ґете за кавовим столом на картині кінця XIX століття пензля Франка Кірхбаха (1859–1912)

Великий, зростали на пиві, будучи щасливими й радісними. Саме цього ми хочемо й для себе. Віддавайте багатим братам нашої нації [голландцям] свої гроші за дрова й вино, якщо вам заманеться, але більше не витрачайте грошей на каву. Увесь [посуд] для пиття, зокрема чашки й звичайні невеликі мисочки, всі млинки, пристрої для смаження, власне, усе, до чого можна прив'язати слово "кава", буде знищено та потрощено на шматки, аби пам'ять про їхнє знищення вразила наших нащадків».

Спроба обмежити споживання кави через заборони та повернутися до пива залишилась ізольованим епізодом в історії. Зовсім інша подія, зрештою, привела до розв'язання проблеми закордонного обміну і, заразом, до появи смаку на специфічно німецький кавовий аромат. Нею стало відкриття кавового замінника – кави із цикорію. Подібність між смаком і кольором цикорію та кави зауважили ще у XVIII столітті. Двадцять років по тому, в самий апогей протистояння каві, власник готелю Християн Ґотліб Ферстер дістав нагоду випробувати кавовий замінник. Він звернувся з проханням і отримав від прусської держави Фридриха II шестирічний привілей вирощувати, виробляти й продавати каву із цикорію. Raison d'être* кави з цикорію було графічно подано на упакуванні. На задньому тлі бачимо екзотичний краєвид і корабель, що везе мішки кави, а на передньому – німецького селянина, який сіє цикорій і відмахується жестом руки від корабля. Напис говорить: «Здорові та багаті без вас!».

Та знов-таки лишень вказати на економічну необхідність замінника кави та його нижчу ціну було недостатньо; цикорій радше подавали як не такий шкідливий вибір, як кава. Це була пізніша версія давньої дискусії про відносну корисність кави, хоча цього разу ідеологічна облямівка дискусії аж надто очевидна. Ерзац-кава набула неабиякої значущості в повсякденній психології дрібного німецького міщанства, що стало основним її споживачем. Ранні спроби долучитися,

* Сенс існування (*фр.*).

Кавовий податок і «винюхувачі» кави

Гравюра Йогана Ґотфрида Шадова (вгорі) натякає на прусський «кавовий податок», який у другій половині XVIII століття істотно гальмував імпорт цього товару. Полотно Каценштайна «Винюхувач кави» (внизу), XIX століття, зображує облаву прусського митного чиновника в пошуках кави. У народі цих урядників-нишпорок називали «винюхувачами кави»

бодай символічно, до стилю життя західних націй (лицьовим боком цієї медалі було шовіністичне заперечення всього західноєвропейського) тепер отримали дальший, вочевидь іще зіпсутіший вираз.

Кава, яку пили в Німеччині приблизно до 1760 року, була справжнім продуктом, привезеним із-за кордону. Кава із цикорію була підробкою і самооманою, адже хай яким гарячим, чорним і подібним до кави був цей напій, це однаково не був оригінал – і ніхто ніколи не міг пити цю ерзац-каву без такого суперечливого відчуття.

Справжня кава була кавовою аристократією, а для пересічних людей – лише недільним напоєм, а отже, вищою за каву-замінник. Соціальне самооцінювання німецького міщанства, а також те, як воно оцінювало інших, відбувалося за допомогою носа, тобто через аромат, що долинав із кавника: родини, які пили справжню «зернову каву», було наділено вищим статусом, аніж родини, що вживали ерзац-каву. Коли ж нарешті процвітання після Першої світової війни привело до демократизації справжньої кави, колись важливий термін «зернова кава» зник із повсякденної мови разом із загостреною здатністю нижчої міщанської верстви розрізняти запах кави та її замінників.

Англійський перехід від кави до чаю

На зламі XVII та XVIII століть Велика Британія була одним із провідних споживачів кави в Європі. Через півсторіччя кава відігравала у цій країні лише другорядну роль. Її заступив чай. Продемонструємо це статистично: в період між 1650 і 1700 роками сумарний увіз чаю до Британії становив 181 545 фунтів*, а протягом наступних п'ятдесяти років він досяг рівня 40 мільйонів фунтів**, зрісши більш ніж у двісті разів. Звісна річ, ці цифри можна розглядати не більш як

* Близько 82,56 тонни.

** Близько 18 144 тонн.

TRACTAAT
Van het Excellenite Kruýd
THEE:
't Welk vertoond het regte gebruyk, en de grote kragten van't felve in Gefondheid, en Siekten: Benevens een
KORT DISCOURS
OP
Het Leven, de Siekte, en de Dood: mitsgaders op de Medicijne, en de Medicijns van defe tijd, en ſpeciaal van ons Land.
Ten dienſte van die gene, die luſt hebben, om *Langer, Geſonder*, en *Wijſer* te leven, als de meeſte menſchen nu in't gemeen doen;
Door CORNELIS BONTEKOE
Doctor in de Medicijnen.

IN 'SGRAVENHAGE,
By PIETER HAGEN, Boekverkooper op de Hoogſtraat, in de *Koning van Engeland*, 1678.

Титульний аркуш трактату про чай Корнеліуса Бонтеку

Голландський лікар Корнеліус Бонтеку, що вступив на прусську службу, є, поруч із Сильвестром Дюфуром, найневтомнішим пропагандистом нових напоїв у XVII сторіччі. Найбільше йому припав до серця чай. «Ми рекомендуємо чай усій нації і всім народам! Ми заохочуємо кожного чоловіка й жінку пити його щодня; а по змозі навіть щогодини; починати з десяти чашок денно, збільшуючи дозу, скільки шлунок прийматиме, а нирки виділятимуть». Хворим Бонтеку взагалі радить випивати навіть до п'ятдесяти чашок на день! Сучасники припускали, що за ці панегірики йому добряче платила голландська Ост-Індська компанія, залучена до торгівлі чаєм

приблизні. Тогочасна статистика охоплювала тільки ті товари, що проходили через митницю, поминаючи контрабанду. А та тимчасом була у XVIII столітті важливим економічним чинником, а контрабандист – вагомим соціальним типом: соціально-економічним ренегатом, що кидав виклик владі бюрократичної, абсолютистської держави*. Відтоді як держава встановила митні бар'єри для товарів розкоші, або *Genußmittel*, засобів насолоди, на контрабандистів почали дивитись як на певних робінгудів, що сміливо допомагають людям зазнати втіхи.

Заміщення кави чаєм в Англії досі залишається незрозумілим явищем. Йому не дає вичерпного пояснення ні таємнича зміна в англійських смаках, як дехто стверджував, ні якісь суто економічні причини. Воно залишається нерозв'язаною, однак захопливою проблемою в культурній та економічній історії. Тут, натомість, продемонструємо її складність лише кількома прикладами.

Як і всі європейські країни, що почали споживати каву в XVII столітті, Англія завозила спочатку аравійську каву. Коли стало зрозуміло, що кава буде не минущою примхою, а щоденним інститутом, різні країни по-різному забезпечили собі постачання кави. Як ми вже бачили, Франція та Голландія вирощували кавові зерна на плантаціях власних колоній, щоби зменшити відтік грошей до арабів.

У такій перспективі заміна кави на чай здається власним англійським розв'язанням проблеми виплат в обміні із закордоном. Утім, тільки-но пригадаємо, звідки до Англії привозили чай, загадка відновлюється. Самі британці не вирощували чай,

---

* Контрабанда чаю набула таки справді небаченого розмаху: йдеться, можливо, про дві третини всього чаю, який споживали в Англії, перевозячи ночами з континенту через Північне море. В ній брали участь усі порти, всі індійські компанії, а також великі фінансисти Амстердама й інших міст. До змови були причетні всі аж до англійського споживача. В масових масштабах контрабанда почалася 1680 року, коли уряд запровадив мито на чай, яке призвело до дисбалансу цін між Англією та континентом, і пішла на спад після 1784 року, коли мито скасували.

його завозили з Китаю, який тоді ще був незалежним*. Отож загалом економічні обставини були ідентичні до обставин із кавовою торгівлею з арабами. Єдина відмінність полягала у різних торговельних партнерах і товарах.

Простежити розвиток англійської торгівлі чаєм у XVIII сторіччі, аби пояснити, чому зникла кава, – таке завдання перевершує рамки цієї книжки. Щонайбільше можемо сказати ось що: англійська торгівля чаєм була монополією Ост-Індської компанії, яку цілком виправдано називали державою в державі. А давнішу за неї кавову торгівлю вели незалежні купці. Якщо перекласти це сучасною термінологією, то їхню конкуренцію можна описати як змагання між мультинаціональним концерном, з одного боку, та дрібнобуржуазними підприємцями, з другого. Цілком зрозуміло, кого в цьому процесі обраховувано. Міцні позиції Ост-Індської компанії були, певна річ, істотним чинником закріплення чаю на англійському ринку і, врешті-решт, міцного закорінення напою в смаках англійців аж до сьогодні. Однак певну роль відіграли й інші чинники, як-от співвідношення цін на каву та чай.

Декілька цитат допоможуть збагнути, як важко описати навіть цю ймовірну причину переміни в смаках із бодай яко-

---

* Європа познайомилася з чаєм іще нібито 1610 року, коли перший вантаж чаю привезли до Амстердама за ініціативи голландської Ост-Індської компанії. Англійська ж Ост-Індська компанія почала імпортувати цей товар з Азії тільки 1669 року, проте споживання нового напою стане помітним в Європі лише в 1720–1730-х роках, коли почалася пряма торгівля з Китаєм, що доти провадилася через Батавію. Втім, Європа дуже довго не могла заволодіти чайним деревом, яке тоді називали «чайницею». На Яві перші чайні кущі висадили тільки 1827 року, а на Цейлоні – 1877 року після ураганів, які винищили кавові плантації на острові. Тим часом кавові дерева на Яві почали садити ще з 1712 року, а до середини XVIII сторіччя кавові плантації вже вкривали обшири багатьох європейських колоній. Отже, з погляду меркантилізму чай завдавав збитків національному багатству країн-імпортерів набагато довше, ніж кава (див. детальніше у кн.: Бродель Ф. *Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. Т. 1. Структури повсякденності: можливе і неможливе*. К.: Основи, 1995. С. 207–217).

юсь точністю: 1662 року фунт* кави в Лондоні коштував від 4 до 7 шилінгів. Фунт чаю коло 1680 року – 11 або 12 шилінгів; на початку XVIII сторіччя дешеві сорти коштували від 8 до 10 шилінгів, а дорогі – 24–36. Отож ціна на чай переросла ціни на каву. Однак різницю в ціні щедро компенсовували менші обсяги, потрібні, щоб заварити чай. Не знаючи напевно, наскільки міцні були чай і кава, що їх варили в XVII–XVIII століттях, можна припустити на основі нинішніх стандартів, що настоювання чаю потребує приблизно третини або четвертини відповідного обсягу кави. Отож на початку XVIII сторіччя чай і справді був дешевшим для вжитку, хоч і дорожчим у абсолютному вимірі.

Утім, перехід від кави до чаю, хоч би що було його вирішальною причиною, не міг стати кардинально важливим. Його не зрівняти зі, скажімо, заміщенням середньовічних трунків новими гарячими напоями. Це була переміна в рамках культури насолод, яку вперше революціонізувала кава, а не базовий перехід із нового історичного щабля, якого досягнули питтям кави. Те, що XIX сторіччя довело хімічними аргументами, у XVII–XVIII сторіччях відчували інстинктивно; а саме: і чай, і кава містять одну збадьорливу речовину, один стимулятор. Чай забезпечував центральній нервовій системі ту ж стимуляцію, яку так цінували у XVII–XVIII століттях. Ось як описував ефект чаю один англійський текст 1660 року: «Він робить тіло активним і бадьорим. Він приносить полегшу проти сильного головного болю й запаморочення. Він допомагає подолати нудьгу. [...] Він знімає втому й очищає вітальні рідини та печінку. Він зміцнює шлунок, поліпшує травлення і особливо пригожий для огрядних людей, а також для великих шанувальників м'яса. Він добре допомагає від нічних страхів, приносить розслаблення мозку й зміцнює пам'ять. Досить однієї чашки, щоб людина змогла працювати цілу ніч, не завдаючи шкоди своєму тілу».

Як бачимо, властивості чаю майже такі самі, що й властивості кави. Цитований текст узято з однієї реклами

* 1 фунт = 453,59 г.

**Англійське чаювання о п'ятій годині –
знаменитий «Five o'clock Tea»**
(малюнок Ровлендсона 1817 року)

лондонської каварні Ґарвея, що, як і інші каварні того часу, пропонувала не лише каву, а й чай. Навіть сьогодні, попри відмінності смаку, каву й чай розглядають в парі як частини однієї родини, а вибір одного з них – фактично те саме, що й «не вмер Данило, то болячка задавила». Утім, цього не можна сказати про третій із нових екзотичних напоїв, що прийшов до Європи. Шоколад-бо і фармакологічно, і культурно стоїть осібно від кави та чаю.

3. Шоколад, католицтво, ancien régime

Наскільки загальнопоширеним модним напоєм XVII–XVIII століть була кава, настільки ж легко можна визначити її гравітаційний центр. А він розташований там, де суспільства зазнали найбільшого міщансько-капіталістичного проникнення: на північному заході Європи – в Англії, Голландії, Франції. Саме тут постає медична та поетична кав'ярняна література з її гімнами протверезливій і збудливій дії цього нового напою. Саме тут кав'ярня здобуває незнане деінде соціальне та економічне значення, а кава серед напоїв міщанства стає символічним напоєм.

Це ж стосується і шоколаду. На перший погляд він теж є таким собі загальним, не обмеженим жодною окресленою країною модним напоєм. Утім, придивившись до нього уважніше, збагнемо, що й він має свій силовий центр. І розташований він майже діаметрально до кавового. Із географічного погляду ним є південь Європи – Іспанія та Італія; із релігійно-конфесійного – католицький світ. Назвавши каву протестантсько-північним напоєм, мусимо визнати в шоколаді його католицько-південний антипод.

Тут лише коротко про різницю між какао та шоколадом. Какао – це назва рослини та її плоду. Шоколадом, натомість, називається відомий із XVI століття продукт, у якому какао складає основну частку. Назва ця давньомексиканського походження, як, зрештою, і сам продукт. Складники, з яких роблять шоколад, змінюються, залежно від смаку. Зазвичай це какао, цукор, кориця й ваніль. У XVII–XVIII століттях шоколад продавали в твердій формі, розфасований у вигляді плиток і

Венеційська шоколадарня

На цьому «заохочувальному листку» – так у XVIII столітті називали візитівки та інші аналогічні форми реклами – показано схрещення крамниці з рестораном. Товари не тільки продають із прилавка, а й подають на столи. (Порівняйте із зображенням прилавка на с. 72)

кубів. Споживали його рідким як напій, розчиненим в окропі чи молоці, часто з додаванням вина. Хто в XVII та XVIII століттях каже «шоколад», має на увазі саме такий, гарячий і рідкий, шоколад.

Долю шоколаду як антипода кави наперед визначає вже навіть його хімічний склад. Основний його складник, какао, не містить кофеїну, в ньому є лише незначна кількість теоброміну. А він хоча й порівняльний у дії з кофеїном, усе-таки неспівмірно слабший. Шоколад не чинить якогось помітного збудливого впливу на центральну нервову систему. Це зауважили ще автори-медики XVII століття, що писали про нього.

Навіть якщо шоколад і відрізняється невигідно від кави та чаю браком такої збудливої дії, то компенсує її вищою ситністю. Саме вона є тією перевагою, що робить шоколад таким значущим для католицького світу. Згідно із засадою, що рідина не порушує посту (Liquidum non frangit jejunum), шоколад під час посту заступає їжу. Це його становище перетворює шоколад чи не в напій життєвої необхідності у двох великих католицьких країнах – Іспанії та Італії.

Утім, це лише один аспект його католицького значення. Відкриття шоколаду, торгівля ним і споживання щонайтісніше пов'язані з – як він тоді офіційно називався – Його Всекатолицькою Величністю, королем Іспанії. Після того як іспанці на початку XVII сторіччя завезли шоколад із Мексики на батьківщину, він – як наслідок іспанської торговельної монополії з Новим Світом – на наступні сто років залишається суто іспанською справою. (Крім того, він відомий лише в іспанських володіннях в Італії та Нідерландах.) У цьому сторіччі він набуває специфічно іспанської ідентичності, спершу як клерикальний напій на час посту, а вже незабаром і як світський модний напій. При мадридському дворі він стає навіть чимось на кшталт символу престижного статусу, а відтак і частиною іспанського придворного стилю, який свого часу, у XVII столітті – ще перед Версалем, – задавав тон в Європі.

Наприкінці XVII століття французький стиль починає заступати іспанський, попервах, щоправда, перебираючи його

Аристократичний сніданок шоколадом

Аж ніяк не при столі, а залюбки в ліжку, чи принаймні в негліже, ласує вранішнім шоколадом старорежимна аристократія. Такий сніданок покликаний не розпочинати трудовий день, а інсценізувати початок вишукано-неробського дня. Відоме полотно П'єтро Лонґі збирає учасників сніданку – а серед них і неодмінних Abbé і Cicisbeo, абата і приятеля дому – коло ложа господині

На картині Ніколя Лянкре ліжко ховається на задньому плані, проте ситуація ранкового туалету, при якому присутній Abbé, така ж невимушена й неформальна, як і в ліжку

істотні елементи. Важливою датою цього перехідного періоду є одруження Анни Австрійської з Габсбурґів із Людовіком XIII 1615 року. Разом із Анною, що виросла в Мадриді, шоколад потрапляє до французького двору, де втрачає свій іспансько-клерикальний присмак і відтепер асоціюється вже не з похмурістю єзуїтства, інквізицією, Ескоріалом, а з елегантністю рококо. Він стає напоєм європейської знаті, таким самим символом статусу, як і французька мова, табакерка, віяло.

Ситуацією, в якій аристократичне товариство передусім споживає шоколад, є сніданок. Його залюбки п'ють у будуарі, найліпше в ліжку. Сніданок із шоколадом має небагато спільного з міщанським сніданком, ранковою кавою. Він радше є його цілковитою протилежністю, і то не тільки через різницю в самих напоях. Бо в той час, як міщанська родина виструнчено й дисципліновано сидить за сніданковим столом, тут усе – плинні, недбало-втомлені рухи. І якщо кава дослівно миттєво пробуджує до робочого дня, шоколад плекає радше отакий проміжний, напівлежачий, напівсидячий стан, що його передають тогочасні зображення: щоранкове пробудження класу-нероби для вишуканого нічогонероблення.

Для малярства рококо поєднання будуару з шоколадом є таким самим улюбленим мотивом, як і пасторалі чи галантні сцени в ліжку. Очевидно, шоколад неабияк припав до смаку грайливо-еротичному духові тієї доби. Зрештою, це поєднання шоколаду й еротики має не просто іконографічну природу. Згідно з одним давнім переконанням, що вперто протрималося аж до XIX століття, шоколад посилює сексуальну хіть. «Для сповнення певних обов'язків підкріплення шукали в шоколаді», – сором'язливо описує цю дію один текст кінця XVII сторіччя.

Отож і під цим оглядом шоколад здається в XVII–XVIII століттях протилежністю до кави. Її, як ми вже побачили, вважають відверто ворожою тілесним похотям і антиеротичною. Те, що кава – на переконання сучасників – дає духові, вона забирає в тіла. Із шоколадом усе навпаки. Він живить тіло і підтримує потенцію, репрезентуючи бароково-католицьку тілесність на противагу протестантській аскезі.

Малюнок Жана Мішеля Моро показує вранішнє прийняття у господаря

У Лондоні кінця XVII століття ця опозиція відобразилася в двох типах закладів. Із каварнею ми вже запізналися, а надто з її міщансько-пуританським характером. Виглядає так, що поряд із нею існували й заклади, де наливали переважно шоколад: так звані шоколадні покої, чи шоколадарні. Вони – місце зустрічі своєрідної мішанки аристократії та демімонду*, того, що Маркс згодом назве богемою, так чи сяк виразно антипуританські заклади, можливо, навіть борделеподібні.

Куди тільки кинь оком у XVII–XVIII століттях, шоколад, здається, скрізь посідає місце статусного напою старого режиму, а кава натомість – збудника дедалі жвавіших і потужніших міщанських підприємливості та духу. Ґете, що послуговується мистецтвом як засобом здійнятися зі свого міщанського середовища до аристократичних кіл і який – як член придворного товариства – навіть за умов своєї нечуваної продуктивності може дозволити собі аристократичний спокій, перетворює шоколад на культ. Натомість Бальзак, який, попри свої сентиментально-роялістичні позиції, працює і живе для літературного ринку і лише для нього, увійшов ув історію як один із найненаситніших поглиначів кави. Два засадничо відмінні стилі праці, два засадничо різні збудники, дві принципово різні психології та фізіології.

Додам іще слово про долю шоколаду в XIX і XX століттях. Він занепадає разом зі «старим режимом». Точніше, він припиняє існувати як саме шоколад, знайшовши продовження в какао, яке від XIX століття п'ють замість шоколаду. 1820 року голландець ван Гаутен розробив новочасну технологію виготовлення какао. Вона передбачає позбавлення какао-бобу більшості його олії. Відтак какао стає менш поживним, зате більш їстівним. Його нова форма – порошок. Ця технологія поклала край іспанській шоколадній традиції, де твердий і рідкий шоколад є тотожними поняттями. Від початку XIX сторіччя їхні шляхи розходяться. Відтепер какао стає улюбленим напоєм і в Північній та Центральній Європі, а надто для дітей.

---

* Букв. «напівсвіт» (*фр.*) – кола сумнівної репутації, зокрема жінки, котрих утримували як коханок, але не повії.

Шоколад як афродизіак

На таке поширене переконання XVII–XVIII сторіч натякає текст оригіналу, що супроводжує це зображення:

А ось тобі напій, привезений здалека,
Хоча близькій любові найліпша забезпека,
Жадання розпалить, забудеш враз про вік.
Нап'ємось я і ти – відкриється розгадка,
Тоді згадаємо: я жінка, ти ж бо – чоловік
І в нас призначення – подбати про нащадків

Водночас плитковий шоколад здобувається на нове значення як самостійні ласощі. Іронія долі розпорядилася так, що хрест на іспансько-католицькій традиції шоколаду ставлять якраз обидві архіпротестантські країни. Голландія стає першим великим виробником какао та плиткового шоколаду, а Швейцарія наздоганяє її винаходом молочного шоколаду.

Шоколад і какао не належать до категорії «дорослих» утіх, як кава чи тютюн. Ба какао стає переважно дитячим сніданковим напоєм, а шоколад і похідні від нього цукерки залюбки дарують дітям і жінкам. Колишній престижний напій «старого режиму» розчинився в дитячій і жіночій культурі. Те, що колись уособлювало владу і блиск, в буржуазному суспільстві перетворилося на щось вилучене зі сфери влади та відповідальності. Міщанське суспільство як історичний переможець старого суспільства тим самим просто-таки кепкує із символів престижу і статусу, що були вельми важливі для аристократії. В історії ми знову й знову спостерігаємо, як у такий спосіб нищиться самоусвідомлення підлеглого класу.

Долю шоколаду поділяють й інші символи престижу «старого режиму», скажімо, одяг. Для аристократа до 1789 року строкате, барвисте вбрання є виразом соціального престижу. Він прагне якомога більше уподібнитися до павича, тоді як для скромно вбраного міщанина немає нічого огиднішого, ніж асоціація з цим птахом. У буржуазному суспільстві строкатий одяг стає знову-таки прерогативою жінок і дітей.

Ласун у сфері смаку є тим самим, чим павич для вбрання. Ласун – на відміну від гурмана – одержимий солодощами. Міщанський смак – до того ж і в суто фізіологічному, і в переносному естетичному сенсі – цурається всього барвистого та солодкого настільки ж, як і цінує все безбарвно-чорне та гірке. У цьому сенсі кава, гірка та чорна, просто-таки антипод до ясно-солодкавого шоколаду шляхти – достеменно так само, як скромно зодягнений у чорне Третій стан у Версалі 1789 року був і політичним, і колористичним антиподом строкатої аристократії.

Шоколад як дитячий напій
(французький рекламний плакат, початок XX століття)

По століттях, коли шоколад був напоєм шляхетного стану, він – у XIX віці – стає ситним ранковим напоєм для дітей

4. Сухе сп'яніння від тютюну

Року 1627 курпфальцський посол Йоган Йоахім фон Русдорф доносить про нову моду в Нідерландах: «Не можу оминути нагоди, щоб бодай кількома словами не описати ту нову, дивовижну, запозичену кілька років тому з Америки до Європи моду, яку можна було б назвати жлуктанням туману і яка перевершує всі старі та нові пиятики. Безпутні люди завели собі манеру з неймовірною пожадливістю і невгасимим завзяттям пити і цмулити дим такої собі рослини, яку звуть нікотіаною, чи табакою». Із-поміж усіх приємностей, що на початку Нового часу ввійшли в сферу європейської культури, тютюн, безсумнівно, найхимерніший. Він приносить цілком нові форми споживання. Під цим оглядом такі напої, як кава, чай, шоколад, є навіть не такими революційними. Бо вже сама проста обставина, що їх п'ють, є точкою дотику до досі відомих в Європі засобів приємності. Хоч який чужий їх смак, *форма* споживання все одно знайома.

Натомість те, що роблять із тютюном, довгий час навіть не має назви. Слово «куріння» утверджується в ужитку загалу лише протягом XVII століття. Доти європейці послуговуються аналогіями пиття, вживаючи назви «пиття диму» чи «пиття тютюну». Ще 1658 року проповідник-єзуїт і письменник Якоб Бальде публікує сатиру проти куріння під назвою «Сухе сп'яніння».

Отож аналогія до пиття попервах є допоміжною конструкцією, через яку намагалися окреслити цю незбагненну новацію. Крім того, вона має реальну підставу в типі фармакологічної дії тютюну. Його-бо основний складник, нікотин

(названий так за іменем французького посла при португальському дворі, Жана Ніко, який у середині XVI сторіччя привозить тютюн до Франції), за впливом можна порівняти радше з алкоголем, аніж із кофеїном. Нікотин не збуджує, а гальмує нервову систему. Із токсикологічного погляду він є нервовою отрутою. Зужита нараз кількість нікотину, яку пересічний курець споживає протягом дня, була би смертельною. Порівняння тютюну з алкоголем напрошується ще й тому, що на початківця він справляє геть неприємне враження. Запаморочення, нудота, потовиділення супроводжують перші спроби куріння. І щойно зі звиканням – як це відбувається і з алкоголем – настає насолода.

І якщо в XVII столітті куріння розуміють як сухе пиття, то це означає щось більше, ніж просте засвоєння химерної форми споживання за допомогою аналогії з питтям. Властивість «сухості» має несподіваний зв'язок із іншим новим засобом утіхи – з кавою. Як ми побачили, медицина XVII–XVIII століть описує каву як суху речовину, чиєю основною властивістю є висушення тілесних соків людини. Це переконання, як ми пересвідчилися згодом, спирається на античну медичну схему чотирьох тілесних соків і темпераментів.

Тогочасна медицина напрочуд подібно трактує і дію тютюну. Ці подібності простежуються навіть у формулюваннях. Тютюн, як і кава, начебто особливо висушує один тілесний сік – слиз. Саме це стверджує одна листівка, що пропагує куріння, тобто «пиття табаки»: «Це пиття табаки [...] виводить слиз і флегму; воно добре від водянки, що засвідчує та обставина, що цей дим виводить вологу і робить тіло тонким і худим. Споживання цього диму через тютюнову люльку – це надійний і влучний лік від хрипіння в грудях і дихавиці, помічний на ядуху і застарілий кашель, а також на всі в'язкі, густі, флегматичні рідини та вологи». Антиеротичний вплив кави також відбивається на медичних описах тютюну. Так, в одному французькому трактаті 1700 року, «Le bon usage du Tabac en Poudre»*, читаємо, що тютюн «робить мозок і нерви

* «Правильне вживання порошкового тютюну» *(фр.)*.

Індіанець із люлькою стоїть біля куща тютюну
(кольоровий мідьорит, мабуть, XVI століття)

Сценки куріння часів Тридцятилітньої війни (с. 119)

Цю серію зображень знаходимо на численних листівках XVII століття. Супровідний текст, однак, часто змінювали. Ті самі сценки куріння слугують раз свідченням помічної його дії, раз навпаки. Курців, що блюють (внизу праворуч), скажімо, подають то як жертв тютюну, то лише як вияв зловживання ним

A
B
C
D
G
H

Карикатура на надмірне «пиття тютюну», близько 1630 року

Тут полеміку скеровують уже не проти самої суті справи, а лише проти ексцесу. Трійця при столі попахкує собі на втіху, і лише постать осторонь – «оздоблена» блазенським ковпаком і велетенською люлькою – демонструє злі наслідки надмірного куріння: блювотиння складається з алегорій глупоти, віслючих і заячих голів, цвіркунів...

Фронтиспіс «Сухого сп'яніння» Якоба Бальде (с. 121)

Куріння як фатальна, руйнівна для здоров'я насолода втілена тут за допомогою алегорій, що наче провіщають пізніші Гоґартові зображення горілчаного лиха (с. 172-173). Смерть, занепад, руйнація панують на цьому образку. Віконні шибки потрощені, дверцята пристінної шафки перехняблено звисають, чоловік-костомаха на передньому плані, з його порожніх очиць лізе дим і (біблійна) змія – все аж надто недвозначно сповіщає, куди, на переконання автора трактату, веде куріння. Асоціацію між курінням і питтям, що, власне, за панівним тоді уявленням і визначає заголовок, увиразнює постать, яка блює на задньому плані. Бачимо, як тут знаходить пряме продовження іконографія пияцтва XVI сторіччя

Die Trückene Trunckenheit.

Бувальщина про те, як «горів» сер Волтер Рейлі

Розповідають, нібито один слуга Рейлі, побачивши свого пана за курінням, вирішив, що немає диму без вогню, отож що його господар палає. Хлюпнувши води, він «загасив» пожежу. Ця бувальщина – тут ілюстрована значно пізніше, 1796 року – засвідчує, якою дивовижею, либонь, іще було куріння для європейців XVI, ба навіть XVII століття

сухішими та постійнішими. Звідси береться певність суджень, ясніший і обачніший глузд та більша постійність душі… Водночас саме через свій вплив на висушування він послаблює еротичні пристрасті й скеровує хтиву уяву, яка заполонює так багато чоловіків на дозвіллі, в іншому напрямі».

Цілком як і у випадку кави, різні автори оцінюють цей висушувально-слизогінний вплив по-різному – відповідно до своїх світоглядних позицій – позитивно чи негативно. Як і з кавою, тут лінія фронту пролягає між міщансько-поступовою свідомістю, що вбачає в антиеротичному осушуванні справжнє здоров'я (тобто продуктивність) тіла, і консервативним світоглядом, що підозрює в маніпулятивному порушенні рівноваги соків руйнацію тіла (тобто звичного стану речей).

Утім, хоч якими разючими є аналогії XVII сторіччя у сприйнятті дії кави і тютюну, однак, із другого боку, воно помічає і чимало розбіжних властивостей. Якщо каву вважають збудником, стимулятором духу, в окремих випадках навіть *нервовим* напоєм, вплив тютюну попервах описували, вдаючись до термінів «спокій», «неквапливість», «споглядання», «зосередженість» тощо. Хімічним підложжям цього, як уже мовилося, є нікотин, що прямо протилежно до кофеїну в каві не збуджує, а радше гальмує. Утім, заспокійлива дія куріння береться з різноманітних джерел. До фармакології долучається моторика та психологія. І лише все це разом веде до тієї насолоди, яку один сучасний автор-медик (Курт Поліш) описує в усій її складності так: «Акт куріння укладається в надзвичай багатій і попеременній грі то цільових, то виражальних рухів… Уже на рівні *моторики* (курсив мій. – *В.Ш.*), тобто на рівні, не конче спричиненому нікотином, куріння миттєво знімає психомоторну напругу; каналізує збудження в заспокійливу моторику. Нервово-неспокійна рука, курячи, поводиться доцільно… Куріння створює заняття на дозвіллі й дозвілля в занятті… У сенсі моторики, фармакології і психології чуттів куріння створює настрій задоволення, стани доволі різного чуттєвого забарвлення, затишний імпульс для розумової праці, приємне відчуття заспокоєння, задоволене відчуття відсутності бажань, приязну товариськість».

4. Сухе сп'яніння від тютюну

Куріння і розмисли

Це поєднання значень присутнє в усіх літературних і мистецьких зображеннях куріння, якщо тільки вони не мають засадничо ворожого ставлення до нього. Чи то в сільській корчмі Остаде (с. 124), чи на портретах Мартина Енґельбрехта (вгорі) та Йогана (Яна) Купецького (с. 126) – скрізь курців подають розслабленими, споглядальними людьми, незрідка за письмовим столом, які замислено спостерігають за димом зі своєї люльки

Текст, що супроводжує малюнок Енґельбрехта:

«Тютюн попахкуючи, враз єство моє
Збагне благоговійно, ким насправді є.
Нескаламучений димок, як легіт, тінь,
Глиняна ж люлька – плоті риштування.
Хто ж заборонить для земних створінь
Таке духове це розкошування?»

4. Сухе сп'яніння від тютюну

Якщо порівняти цей опис із текстами XVII–XVIII століть, завважимо ту саму провідну інтонацію. Як, скажімо, у цьому фрагменті з XVIII століття: «Аби як слід поміркувати над якоюсь справою, годі придумати щось краще, ніж пахкання тютюну, бо воно прикликає розсіяні думки, що вельми йде на користь студентам, бо, курячи, вони можуть навчитися обмірковувати все, як належиться. Нерідко змисли розділені, і при цьому неможливо правильно судити про якусь важку справу; натомість при курінні тютюну думки складаються докупи, водночас виганяючи навіть ті слабини, які рідко трапляються при такому надмірному старанні. Чоловік зберігає спокій і притомність супроти навіть найскладніших речей».

Куріння та розумова праця для авторів XVII–XVIII століть є нерозлучною парою. Як висловився голландський лікар Корнеліус Бонтеку (пропагандист кави, чаю і тютюну), тютюн «спроможний запобігти й захистити від усіх незручностей, пов'язаних із сидячим способом життя». Приблизно в той самий час інший голландський лікар, Бейнтема фон Пальма, пише: «Хто студіює, неминуче мусить курити багато тютюну, щоб не затратити духів, або коли вони зачинають бігати повільніше, через що розум, який уже не схоплює особливо важких речей, знову будиться, після чого все ясно і виразно передається духові, і той дістає змогу як слід зважувати і судити».

Попри те що тютюн і каву ще від XVII століття вважали особливо придатними для людей розумової праці, не слід забувати, що їхній вплив перебуває у дивній суперечності між собою. Тютюн *заспокоює*, кава *збуджує*. На перший погляд можна було б припустити, що ці дві різноспрямовані властивості знейтралізовують одна одну. Однак насправді все навпаки. Тютюн і кава взаємно доповнюють одне одного. Спільна мета, для досягнення якої до них вдаються, полягає в перелаштуванні людського організму під приматом розумової праці. Мозок – це та частина людського тіла, що найбільше цікавить міщанську культуру. Лишень його вдосконалюють у XVII–XVIII століттях, плекають і леліють. Решта тіла є лише підмурівком голови, неминучим злом. Завдання перелаштувати

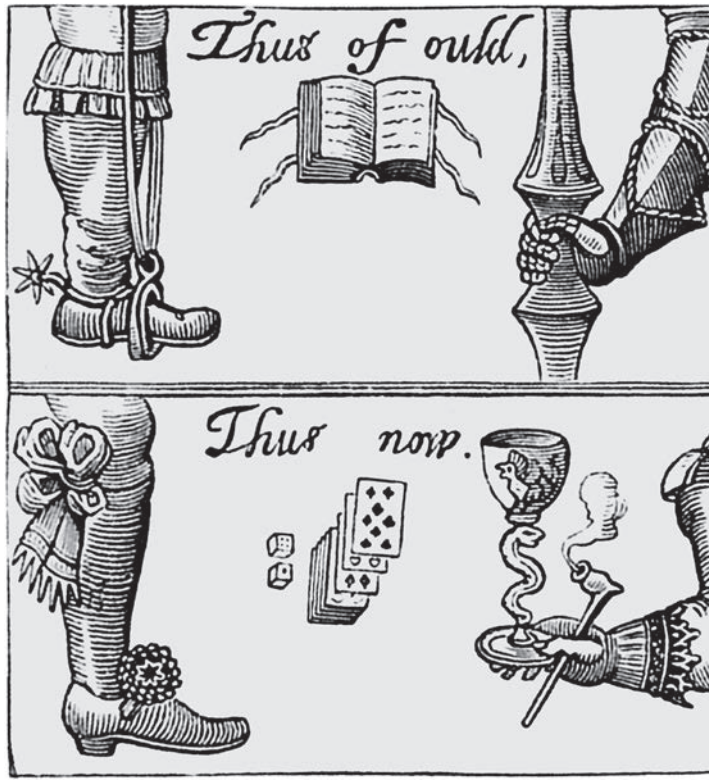

Куріння і звиродніння

Фронтиспіс одного памфлету проти куріння та пияцтва 1627 року. Озброєна шпорою нога лицаря перетворюється на тендітну ніжку кавалера, книжка – на кості й карти, а міцна лицарська рука зі списом – на кавалерську ручку з келихом і люлькою

Курецьке причандалля сера Волтера Рейлі, 1617 рік

Латинський напис із внутрішнього боку футляра («Мій супутник у вельми лихих часах») натякає на період ув'язнення Рейлі

його з цією метою перебирають кава і тютюн, кожне у свій особливий спосіб. Кава діє *позитивно* як збудник і пожива для мозку. Тютюн, натомість, діє *негативно*, заспокоюючи решту тіла, себто зводячи його моторику до мінімуму, а саме це найбільше цінується в сидячій, тобто розумовій, діяльності. В курінні людина, зайнята розумовою працею, звільняється від тілесних енергій, що стали безфункційними, ба навіть дисфункційними, що їх людина передбуржуазної доби позбувалася завдяки фізичній праці, полюванням, турнірам тощо. У цьому сенсі куріння стало замінниковою діяльністю. А те, що воно приносить іще й задоволення, нічого не міняє. Це – давні інстинкти втіхи та насолоди, що оселяються тут, мов у резервації.

Еволюція куріння: люлька, сигара, сигарета

Якщо починаючи від XVII століття і до сьогодні куріння кваліфікують як заспокійливу, розслаблювальну й водночас замінникову діяльність, що сприяє зосередженню, то це, звичайно, можна трактувати лише як виправдовувальне означення куріння та його функцій в європейський Новий час. Розвиток європейської цивілізації за останні три сторіччя позначився і на формах куріння. Основна функція – заспокоєння та зосередження – залишилася, зате форми її реалізації зазнали змін. Під формами маю на увазі курецьке причандалля.

У XVII–XVIII століттях панівним інструментом для куріння є люлька. На початку XIX століття до неї додається сигара, а в другій його половині – і сигарета, що й досі домінує на курецькій сцені.

Якщо ж пошукати поняття, за допомогою якого можна описати цю еволюцію, саме собою напрошується слово «пришвидшення». Можливо, пришвидшення взагалі є *центральним* феноменом модерну. Промисловість виробляє дедалі більше товарів за все коротші відрізки часу, а люди споживають цей розбухлий вал товарів із відповідно зростою швидкістю і щільністю. Пришвидшення всіх процесів щоденного життя є досвідом, знайомим кожному починаючи від XVI століття,

байдуже, чи йдеться про акти споживання їжі, одягання, подорожування, праці чи чого завгодно іншого.

В історії куріння пришвидшення проявляється у спрощенні та скороченні процедури куріння. Куріння люлькою ще вимагає цілого арсеналу приладдя та прийомів, перш ніж вона взагалі буде готова до вжитку. А для цього потрібен цілий невеличкий, замкнений у собі виробничий процес: нарізання тютюнового листя, набивання люльки тощо.

Із появою сигари на початку XIX століття потреба в цьому відпадає. Тут продукт уже готовий до вжитку, його слід лише обрізати і встромити до вуст – процес, у сенсі скорочення і пришвидшення цілком порівняний із процесом запалювання винайденого трохи пізніше сірника, що зводить нестерпнотривалий процес викрешування вогню до однієї миті.

Через півсторіччя після появи сигари процес пришвидшення повторюється ще раз, цього разу у формі сигарети. Її постачають так само готовою до вжитку, як і сигару, від котрої вона різниться передусім надзвичайно скороченим часом викурювання. І це дуже істотне нововведення. Сигарета легка та коротка і у фізичному, і в часовому, і у фармакологічному сенсі. *Довжина сигарети* – як відтепер називається неформальна одиниця часу – відрізняється від довжини сигари, як швидкість поштового диліжанса від швидкості автомобіля. Сигарета мов утілює зовсім інше поняття часу, ніж сигара. Спокій і зосередження, що їх переживає курець сигарети в XX столітті, інакші, ніж спокій та зосередження курця сигари чи люльки в XIX столітті.

У XX сторіччі куріння сигари та люльки стає річчю в собі. Ці два способи куріння демонстративно претендують на відмінність від панівного стилю куріння – від сигарети. Головним у них стає не панівне мірило часу, а штучне, що його можна описати висловами екстравагантність, ностальгія тощо. Курці люльки чи сигари в XX столітті стають так само важливі чи неважливі для розуміння епохи, як і аматори старих автівок, тобто вони цікаві лишень як зворотний бік епохи.

Стандарт спокою та зосередження якоїсь епохи можна відчитати за панівним курильним приладдям. Йому можна

4. Сухе сп’яніння від тютюну

Грація сигари

Щойно на курецькій сцені запанувала легенька, наче перо, паперова сигарета, сигару почали вважати важким «пристроєм», символом неквапливо-консервативної постави. Натомість на початку XIX століття, коли сигарі й самій доводиться боротися з люлькою за місце під сонцем, вона здається граційною, легкою, ледь не жіночною. «Люлька, – повчає один тодішній текст, – це неповоротка машина, для її обслуги потрібен спокій; послуговуватися ж сигарою дуже легко, вона аж ніяк не обмежує рухів. Курець люльки – тугодум і домосід, курець сигари – рухливий і спритний; різниця між люлькою і сигарою така сама, як між дамою в кринолініі й нагою красунею». У Німеччині передберезневої доби сигара врешті стає чимось на кшталт розпізнавального знаку революціонерів. Її курить Карл Маркс. Лише згодом вона стає символом статусу заможних підприємців. Брехтова прихильність до сигари – це продовження тієї традиції XIX століття. Ілюстрації: літографія (1825) за живописом Шарпа (с. 132) та малюнок з французького часопису мод 1831 року (вгорі)

просто-таки дати числове вираження. Для курця в XX столітті сигарета, куріння якої триває 5–7 хвилин, містить стільки само дозвілля та зосередження, як для курця в XIX сторіччі сигара, що її викурювали більш ніж за півгодини. Нову часовість, утілену в будь-яких інноваціях куріння, найдужче відчутно, поки ще не віджила попередня традиційна форма. Тим-то що «повільніша» сигара ще була повсюдно поширена, сигарету ще на початку XX століття тим паче сприймали як виразний символ пришвидшення, властивого «модернові». Для історика культури Александра Ґляйхен-Русвурма в 1914 році сигарета є «символом модерного життя [...], що не несе відпочинку, відмовляється супроводжувати заглиблення і розмисли поважної розмови. Вона спонукає та тут-таки й згасає, перш ніж спонукувана думка сама встигне спалахнути. Легке заняття для незайнятих рук, вона надає коротким відвідинам позір затишку, її вважають символом гостинного дому, коли час і година не дозволяють запропонувати чогось іншого».

Хай якою квапливою, модерною, нервовою, порівняно з культурами куріння люльки і сигари, здається сигарета, проте навіть упродовж її розвитку можна достеменно розрізнити фази спрощення, скорочення, пришвидшення. За приклад тут може правити мундштук. Сьогодні його вживають щонайбільше як ностальгійний реквізит. Натомість у часи зародження сигарети він входив до стандартного спорядження курця. Уже ретроспективно, з позиції 1914 року, Ґляйхен-Русвурм описує це так: «Великою любов'ю, що тим часом уже належить минулій моді, ще наприкінці XIX віку втішався сигаретний наконечник, який виготовляли переважно з бурштину чи сепіоліту, або морської пінки. Простий формою і лише зрідка прикрашений гербом чи іншою якоюсь емблемою, він був важливим складником приладдя, і не один молодий пан пишався гарним, рівномірним брунатним кольором, що його морська пінка набувала під впливом тютюну. Мундштук із картону чи позлітки та ретельне скручування і набивання тютюну дедалі більше витісняли "наконечник". І діялося це тим легше, що цей звичай курці, либонь, перебрали з часів, коли знали лише люльку та сигару».

Англійська карикатура на моду курити сигари (1827 рік)

Така ж доля спіткала і портсигар (цигарницю). Довгий час він був важливим предметом для курця сигарет. Сигарети, які продавали в кіосках незапакованими або в непоказних пачках, після купівлі перекладали в мистецьки виготовлений портсигар – знову-таки процес індивідуального засвоєння індустріального масового виробу, що потребує додаткового часу і який нині важко уявити. Портсигар зникає щойно після Другої світової війни, під час американізації. Сьогодні сигарета мандрує в уста просто з пачки.

Соціальна та просторова експансія куріння

Той самий процес, що веде від люльки до сигарети і до дедалі більшого спрощення та пришвидшення акту куріння, можна описати і як проникнення куріння в сфери, де його досі вважали негожим. Цими сферами є певні приміщення і певна група населення – жінки.

Тютюн – як і кава – довго залишався символом патріархального суспільства. Як для жінок закрита рання англійська каварня, так їм зась і до куріння. Між XVII і XIX століттями жінка, що курить, є об'єктом карикатур. У XIX сторіччі куріння здобувається на нове символічне значення для руху емансипації. Бунтарки, як-от Жорж Санд чи Лола Монтез, демонстративно курять на людях. Вони домагаються права курити, так само як і права носити штани. Якою спантеличеною була реакція патріархального суспільства, засвідчує силувано-гумористична газетна стаття 1840-х років: «Жіноча емансипація в Німеччині, передусім у Берліні, цьому найінтелігентнішому місті Німеччини, крокує вперед у химерний спосіб. Вона приносить найнесподіваніші висліди. У тамтешніх блискучих колах 19-20-річні дівчата говорять про Ґізо, Тьєра, закони про палати й обшуки з певністю, що межує з фантастикою. Багато з цих міні-жоржсандів уже й тепер не гребують сигарою; недавно трапилося навіть таке, що одна елегантна дама перепинила на вулиці якогось пана, що курив сигару, щоб припалити в нього. Ну й ну, чарівне видовище, нічого не скажеш! Мине небагато часу, і вони одягнуть штани,

Куріння та війна: сигарета

Як Тридцятилітня війна спричинилася до поширення куріння в усій Європі, а наполеонівські походи – до експансії сигари, так само і сигарета – початково російський винахід – унаслідок Кримської війни завойовує Європу, а невдовзі й цілий світ. На літографії Марселена зображено вояків Кримської війни, що курять сигарети

4. Сухе сп'яніння від тютюну

Веселе товариство
(картина Симона де Воса, 1631)

нагайкою заженуть чоловіків до кухні, а дітей годуватимуть груддю верхи! Для емансипанток це дрібниця! Бо вже лаштують публічну каварню для дам, де мають провадити дебати про становище жінок, покурюючи при цьому сигари, читати найсвіжіші журнали, одне слово – вести життя панів. А як втішаться берлінські одружені чоловіки, пригортаючи своїх коханих дружин із запаленими сигарами! Так чи інак, цур і пек їм – хай їх грець поб'є!».

Уже від кінця XIX століття, в цілком очевидному зв'язку з першими успіхами емансипаційного руху, жінку, що курить, починають потрохи приймати – доки вона курить сигарету. Якими ж інертними виявилися залишкові уявлення, ще й досі можна помітити хоча б із того, що куріння люльки чи сигари вважають ексцентрично-нежіночним. Зате сигарета перетворюється просто-таки на символ жіночності – щоправда, не в очах феміністської емансипації, а в панівній свідомості, а найвиразніше – у рекламі сигарет. Для цього якнайкраще надаються зовнішні форми сигарети: її легкість, витонченість, стрункість, ніжний цигарковий папір. «Вона просто-таки створена для шампанського, азартної гри й кохання, для легковажності, для гріха, для поезії насолоди, – асоціює один віденський літератор зламу сторіч (Пауль фон Шентан). – Її ароматний, запашний дим, що лине ніжними кільцями і хмарками, є парфумами будуару».

Тим часом сигарета втратила це своє жіночне значення так само, як і мундштук, що свого часу був у цьому аспекті значущим реквізитом. Мундштук або надзвичайно довгий сигаретний тримач аж до 1930-х років перетворювали жіноче куріння на мало не театральну самоінсценізацію. Із культурно-історичної та психоаналітичної перспектив було б вельми звабливо збагнути роль орально-еротичного елемента в цій самоінсценізації як специфічний вираз періоду між 1890 і 1930 роками.

Водночас із *соціальним* поширенням куріння за допомогою сигарети відбувається і його *просторова* експансія. Звичайно, обидві ці лінії розвитку так тісно пов'язані, що їх годі коректно розмежувати. Доки наслідком куріння люльки

4. Сухе сп'яніння від тютюну

Помінялися ролями:
карикатура на жінку, що курить, XVIII століття

«Тютюноманія»
(французька карикатура 1842 року)

«Жіноча емансипація»

Карикатура Ґранвіля. Цікаво порівняти роль, яку покликана відігравати жінка, що курить, тут із зображеннями на рекламі сигарет півсторіччя згодом

Лола Монтез із сигаретою

Важливим символом самопрезентації для феміністок-авантурниць на кшталт Жорж Санд чи Лоли Монтез було куріння сигарет. Після їхньої зустрічі в 1830-х роках у Парижі Жорж Санд перейняла від Лоли Монтез звичку носити чорний костюм, а Монтез від Жорж Санд – курити сигарети. Цю фотографію зроблено близько 1850 року в США, де Лола Монтез провела останній період життя

та сигари є сильний викид диму й воно залишалося винятково чоловічою справою, воно обмежене певними приміщеннями. Міщанське помешкання XIX століття має спеціальну кімнату, так звану курильню, чи чоловічий покій, зарезервовану власне для куріння. Поза цим покоєм на куріння дивляться скоса. Особливо це стосується публічної ситуації просто неба. Тут довгий час панує виразна заборона на куріння. Первинно вона цілком виправдана небезпекою пожежі в містах із переважно дерев'яною забудовою. Коли це вмотивування втрачає ґрунт, заборона влади курити привселюдно стає символом політичного гноблення. «Завоювання» вулиць, площ і парків для куріння призводить до того, що воно набуває подібного політичного символічного характеру, як і рух за емансипацію. У каталозі політичних вимог Vormärz* – особливо в Пруссії – публічне куріння посідає важливе місце. І навпаки: влада трактує його як ознаку політичної задерикуватості. «Точнісінько так само, як і хтось, хто за тодішньої моди на циліндри, носячи повстяний капелюх, наражав себе на підозру в революційній налаштованості, так і в кожному, хто курив на вулиці, вбачали небезпечного демократа» (Корті). Можливо, до цього політичного значення куріння (у цьому випадку конкретніше – сигари, панівного тогочасного курильного засобу) спричинилася ще й та обставина, що так звані скручувальники сигар були в ті часи войовничим авангардом робітничого руху. Саме вони заснували в Німеччині найпершу та найрадикальнішу профспілку. Доволі курйозної метаморфози символіка сигари зазнає вже пізніше, ставши символом статусу капіталістичного підприємця – така-от інверсія первісного значення, яку можна порівняти з долею шоколаду в XIX столітті.

У Пруссії заборону на привселюдне куріння скасували 1848 року, а в більшості інших європейських міст значно раніше. Відтоді куріння вже не підпадало під будь-які просторові обмеження. Лише з міркувань безпеки виняток роблять для

* «Передберезень» *(нім.)* – період німецької історії між 1815 та 1848 роками.

Сигарета і жінка: рекламний начерк 1916 року

На зламі сторіч, разом зі звитяжною ходою сигарети, відбувається і зміна стосунку жінок до куріння. Якщо в XIX столітті, жінка, що курить, була, з одного боку, мішенню карикатур, а з другого – символом демонстративної емансипації, то тепер сигарета править за вельми жіночний реквізит

Сигарета і жінка: малюнок із журналу мод 1930 року

Англійський курецький клуб, XVIII століття

Перед тим як сигарета стала повсюдною, куріння було обмежено визначеними приміщеннями. Це мало соціальні та практичні причини. Куріння було винятковою прерогативою чоловіків, які хотіли побути в своєму товаристві, а дим із люльок виходив аж такий сильний, що його слід було «замикати» в приміщенні. Обидві причини відпали з появою сигарети. Взірець для цього зображення клубу, де п'ють пунш і курять, Роберт Дайтон, його автор, підгледів у Гоґартовій «Сучасній розмові опівночі»

таких приміщень, як театр, кіно, зали зібрань. (Найновіші тенденції обмежити куріння залишаємо тут поза увагою.)

У цій повсюдності куріння можна побачити стандарт цивілізації. Якщо визначати куріння як ерзац-дію, що фармакологічно та моторно абсорбує цивілізаційно зумовлену нервозність людини, тоді міра, якою куріння пронизує нашу культуру, відповідатиме глибині просякнутості її нервозністю.

Культура нюхання табаки у XVIII столітті

Безперечно, саме куріння є найулюбленішою та найчастішою формою споживання тютюну. Проте є один період, коли воно помітно втрачає своє значення. У XVIII столітті культурним феноменом першого рангу було нюхання табаки (нюхального тютюну). «Нині нюхають і при дворі, і в місті; князі, високі пани і простий люд нюхають однаково, – стверджує трактат 1700 року «Le bon usage du Tabac en Poudre». – Воно належить до найулюбленіших занять найвельможніших пань, а міщанки, які в усьому їх наслідують, копіюють їх і в цій діяльності. Воно належить до пристрастей прелатів, абатів, ба навіть ченців. Попри папську заборону, священики в Іспанії нюхають під час Літургії. Відкрита табакерка лежить перед ними на вівтарі».

За «старого режиму» нюхання табаки має подібне соціокультурне значення, що й шоколад. Як і шоколад, нюхання поширюється з Іспанії, сягаючи культурного апогею у французькій придворній культурі XVIII століття. І саме тут воно – так само, як і шоколад чи французька мова, – стає статусним символом європейської верхівки. Незадовго перед революцією саме у Франції споживали 11/12 загальної кількості табаки. І лише в буржуазних твердинях, Англії та Голландії, куріння залишається улюбленим заняттям середнього стану та дрібної знаті.

Для вишуканої людини епохи рококо процес нюхання табаки стає значущою церемонією товариського та світського

Пошесть табаки у XVIII столітті

Фронтиспіс книжки Гайнриха Йогана Когавзена «Сатиричні думки про Гостроноса, або Туга Хтивого Носа» (1720)

життя. За його допомогою себе подають і показують, розпізнають іншого за способом обходитися з табакеркою (тютюнницею). Як правильно нюхати, а надто як пропонувати табакерку, – все це трактують надзвичайно поважно, цього навчають, як танців і фехтування. Ось так одна настанова коло 1750 року описує, як у послідовності 14 рухів правильно запропонувати табакерку:

1. Візьміть табакерку пальцями лівої руки.
2. Правильно розташуйте табакерку в руці.
3. Постукайте пальцем по табакерці.
4. Відчиніть табакерку.
5. Запропонуйте табакерку товариству.
6. Заберіть табакерку.
7. Тримайте табакерку постійно відчиненою.
8. Зберіть табаку в табакерці, постукавши пальцем її бік.
9. Неквапно візьміть табаку правою рукою.
10. Трохи потримайте табаку між пальцями, перш ніж закласти її до носа.
11. Закладіть табаку в ніс.
12. Втягніть рівномірно двома ніздрями, не скрививши при цьому гримаси.
13. Висякайтеся, прокашляйтеся, сплюньте.
14. Зачиніть табакерку.

Як жест нюхання табаки є важливим виразом самопрезентації людини рококо, так і табакерка є неодмінним складником костюма рококо, як і декоративна шпажка, декоративний ціпок і віяло; щойно тепер носова хусточка також стає мистецьки виконаною прикрасою. Витончена людина рококо має до кожного костюма окремо дібрану табакерку. У спадку Гайнриха графа Брюльського, директора майсенської порцелянової мануфактури, Босвел реєструє 600 костюмів і, відповідно, таку саму кількість підібраних табакерок. Крім того, що вони слугують для зберігання табаки, табакерки мають іще й високу ювелірну вартість. Вони належать до

Сцена нюхання табаки: портрет на повен зріст

Табакерка, – зауважив хтось, – є неодмінним атрибутом костюма доби рококо. Людину загалом судять за тим, як вона послуговується табакеркою. Це стосується вже й XVII століття, як засвідчує цей портрет французького кавалера 1688 року.

У XVIII ж віці цей погляд стає таким панівним, що люди позують із табакерками навіть для парадових і офіційних портретів, як на портреті Ральфа Белла пензля Ґейнсборо (с. 152).

4. Сухе сп'яніння від тютюну

Ця мода протривала аж до початку XIX століття

Сцена нюхання табаки: пучка

Попередні три ілюстрації дають враження про культуру жестів, що постала в XVII–XVIII століттях у зв'язку з належним процесом нюхання табаки.

На наступних двох зображеннях (с. 154, 155) рококо демонструє свою нюхальну грацію

Решта малюнків подають процес власне нюхання; проте це вже час після справжньої нюхальної культури рококо: виразно видно карикатурні риси на зображеннях початку XIX століття (с. 156-157), а надто в Ґранвілевому «Розмаїтті нюхальників» (с. 158-159)

4. Сухе сп'яніння від тютюну

Priseurs.
Imp. lith. de Neuhaus.

найкоштовніших ювелірних виробів XVIII століття, а тому всілякі вельможі охоче підносять їх як державні подарунки. Табакерка, яку король Іспанії подарував сестрі Людовіка XIV, начебто коштувала півтора мільйона ліврів.

Саме завдяки цьому значенню табакерка стала ознакою старорежимної аристократії, так само як потім сигара – ознакою промислових капіталістів. У XVIII столітті табакерка репрезентує суто споживацьку культуру розкоші придворної людини. У романі Дидро «Жак Фаталіст» вона з'являється в несподіваному сусідстві із символом міщанської часової раціональності – годинником. Як відомо, у цьому романі Дидро тематизує стосунок пана і хлопа, що згодом слугувало поштовхом для Геґеля. Ось, на переконання Дидро, ті три речі, які роблять пана паном: служник, годинник і табакерка. «Він не знав, – каже він про Жакового пана, – що йому робити без годинника, табакерки і Жака. Вони були трьома важелями життя, яке він вів, потребуючи їх, щоб: нюхати табаку, дивитися, котра година, і засипати Жака запитаннями».

Хоч би як різнилася жестикуляція та соціальне значення нюхання від куріння, то однак із погляду XVIII сторіччя вони мають спільну фізіологічну дію. Висушувальну та слизогінну дію, яку спостерігаємо при курінні, віднаходимо й у нюханні. Ось як описує вже цитований французький текст 1700 року фізіологічну дію табаки: «Якщо вкласти до носа невеличку порцію, вона подразнить слизову оболонку, що встеляє носову порожнину, а також носову перетинку. Вона спричиняє повторні стягнення слизової оболонки, внаслідок чого маленькі вузлики і залозки, розподілені в тканині, так стискаються, що аж виділяють слиз – мов губка, стиснена руками. Слідом за цим виділенням надходить черга водянистої рідини із сусідніх судин і залоз, за тим самим принципом, за яким вода порскає із сифона».

Крім слизогінної дії, табака має ще один збудливий ефект. В уявленні людини XVIII століття, ніс і його слизова оболонка як жоден інший орган відкривають безпосередній доступ до мозку. «Немає органу, вразливішого за ніздрі, – стверджує один англійський трактат 1761 року («Cautions Against the

Табакерки доби рококо

Ці вироби належать до найвишуканіших предметів, що їх породило XVIII століття. Їх прикрашають не лише ювеліри (вгорі), а й незрідка вправні малярі (с. 162)

4. Сухе сп'яніння від тютюну

Обмін табакерками у Стерновій «Сентиментальній подорожі»

Коротенька сценка на початку роману, коли оповідач обмінюється з ченцем табакерками, зворушувала сентиментальність доби рококо незгірш від Гетевого «Вертера». З'являється безліч ілюстрацій, постають клуби, де обмінюються табакерками. А сам обмін ними перетворюється на символ людського братання

Immoderate Use of Snuff»*), – їх укриває мережа тонесеньких нервів, таких незахищено-доступних, що, можна сказати, *сам мозок явився і лежить оголений*» (курсив мій. – *В. Ш.*). Ніс як безпосередній доступ, щось на кшталт устя мозку – здається, таке уявлення ідеально пасувало цьому органові в сторіччя Раціоналізму й Просвітництва. XVIII століття вшановує в носі не орган «найницішого» з-поміж чуттів, а орган розуму. У цьому сенсі цілком зрозуміло, чому «Енциклопедія» Дидро присвячує носові розлогу статтю, в якій читаємо таке: «Ужиток носа і його слизової оболонки вимагає щонайбільшої уваги в медичній практиці». Та й безборода мода XVIII століття, а надто гладенько виголена верхня губа, що приходить на зміну вусам і клинцюватій борідці XVII сторіччя, знаходить культурно-історичне пояснення, серед іншого, в тому, що слід було створити прямий, незаступлений заростом доступ до ніздрів.

Зацікавлення XVIII століття носом як інструментом розуму витлумачує і байдужість до – як на сьогоднішні переконання, разючих – наслідків нюхання табаки. Бо надподразнення слизової оболонки внаслідок регулярного нюхання врешті-решт робить ніс нечутливим до запахів, нерідко доходить навіть до цілковитої втрати нюху. Нюхова нечутливість – ось одне з найбільших цивілізаційних захворювань XVIII віку. Саме на цьому вибудовують аргументацію і агітацію противники нюхання. Утім, для людей придворного товариства втрата нюху не означає хоч якоїсь катастрофи, а, навпаки, радше полегшу. Паскудні запахи внаслідок браку тілесної гігієни саме на початку XVIII століття стали поволі проникати в ніс і свідомість саме як смороди. Попервах їх просто намагалися перебити. Індустрія парфумів саме у XVIII сторіччі переживає перший злет. Вона є не так виразом нової культури запахів, як радше спробою втекти від запаху тіла. І якщо табака, крім того, що виконувала збудливу дію, ще й приглушувала нюх, то сучасникам це мусило здаватися навіть вельми бажаним побічним ефектом.

---

* «Застереження від непомірного вживання табаки» *(англ.)*.

5. Промисловий переворот, пиво та горілка

У 1840-х роках молодий Фридрих Енґельс сповіщає з промислових районів Англії: «Що робітники багато п'ють, цілком природно. Шериф Елісон твердить, що в Ґлазґо кожної суботи ввечері напиваються п'яними не менше 30 тис. робітників, і це число, без сумніву, не перебільшене. [...] Пияцтво в усій його грубості можна бачити особливо в суботу ввечері, після получки, коли робота припиняється трохи раніше, ніж звичайно, і весь робітничий клас виходить із своїх нетрів на головні вулиці. Мені рідко вдавалося в такий вечір вийти з Манчестера, не натрапивши на велику кількість п'яних, які ледве трималися на ногах або валялися в канавах. У неділю ввечері звичайно повторюються ті самі сцени, але з меншим шумом. А коли всі гроші витрачено, п'яниця йде в найближчий ломбард [...] і заставляє все, що у нього ще є. [...] Хто на власні очі спостерігав поширення пияцтва серед робітників Англії, той охоче повірить лорду Ешлі, що робітники щороку витрачають на спиртні напої до 25 млн. фунтів стерлінгів. Наскільки пияцтво погіршує матеріальне становище робітників, як руйнує їхнє фізичне і моральне здоров'я, який розлад вносить в родинні відносини – все це легко собі уявити»*. Якщо порівняти цей опис пролетарського пияцтва в XIX сторіччі зі спорідненими наріканнями XVI століття, може скластися враження, що відтоді мало що й змінилося. Тексти близькі навіть

* Енгельс Ф. Становище робітничого класу в Англії. З власних спостережень і достовірних джерел // Маркс К., Енгельс Ф. *Твори в п'ятдесяти томах. Т. 2.* – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1958. С. 343–345.

за добором слів. Знову й знов натрапляємо на зображення *хитких постатей* і пияків, що валяються у *канавах*; вони однаково шокують очевидців пияцтва і в добу Реформації, і в часи індустріалізації.

Чи слід на цій підставі виснувати, що протягом трьох сторіч ніщо не змінилося в характері, якості, кількості й соціальному значенні випивання та пияцтва? Чи люди, що жили в добу індустріальної революції, досі випивали й напивалися так само, керуючись тими ж мотивами, з тими самими наслідками й ті самі трунки, що й люди XVI століття?

Якраз навпаки: успіх нових напоїв – кави, чаю та шоколаду – засвідчив, що відтоді у питних звичаях сталися вельми істотні зміни. Як ми вже пересвідчилися, ці гарячі напої позбавили алкоголь статусу універсального трунку. Однак і тверезість, яку вони усталили, була обмежена окремими групами населення – передусім міщанським середнім класом. Починаючи від XVII сторіччя міщанство вважає непомірне випивання за дедалі непристойніше. Алкоголь, щоправда, не вдалося вигнати до решти, однак його одомашнили, приборкали. Міщанин п'є поміркованo, до того ж у приватному колі (вдома, в клубі, із «завсідниками»). Учащати до шинку у вікторіанській Англії було мало не так само ганебно, як відвідати будинок розпусти.

Цілком інакше виглядає справа серед нижчих верств. Вони не залучені до бодай якоїсь участі у кавовій культурі XVII–XVIII століть і під оглядом пиття і надалі зберігають вірність середньовічним звичкам. У житті пролетаріату алкоголь відіграє незрівнянно важливішу роль, аніж серед міщанства. Для пролетаріату пиятика та сп'яніння не означають соціальної стигми, а, навпаки, є мало не символами класової належності. У жодному іншому соціальному класі архаїчні ритуали пиття – виголошення тостів на честь приятелів, змагання у витривалості, «хто кого переп'є» тощо – не збереглись аж так виразно, як серед робітничого класу. Іще й нині рештки цих ритуалів можна спостерегти в робітничих пивницях. Утім, було би надміру романтично, ба аж надто цинічно добачати в ролі алкоголю серед пролетаріату не більш ніж пережиток

архаїчних звичаїв. Поряд із мотивом пиття як символом соціальної спорідненості вимальовується ще й інший, принаймні не менш важливий мотив: ескапізму – втечі від реальності. Робітники пили не з надміру життєвої радості; вони пили, щоб бодай на декілька годин забути злиденність свого життя. Алкоголь у будь-яку епоху, в тому числі й у Середньовіччі, був певною мірою «ліками від гризот», «від усього, що завдає клопоту». Та не можемо ідеалізувати минуле аж такою мірою, припускаючи, що до індустріалізації селяни пили просто від joie de vivre*, тоді як робітники «топили горе» в пиятиці. Пиття неодмінно характеризують ці обидва мотиви.

Проте в XIX сторіччі індустріалізація принесла таке зростання злигоднів серед робітництва, що мотив ескапізму незмірно виріс порівняно з попередніми часами. Ось як змальовує Фридрих Енґельс становище, із якого робітник шукає тимчасового визволення за допомогою чарки: «Робітник приходить з роботи додому стомлений і змучений; він попадає в незатишне, вогке, непривітне і брудне житло; йому конче треба розважитись, йому потрібне *що-небудь*, ради чого варто було б працювати, що пом'якшувало би для нього перспективу завтрашнього тяжкого дня; його втома, невдоволений і сумний настрій, викликаний уже почасти хворобливим станом, особливо нетравленням шлунку, посилюється до краю всіма іншими умовами його життя: незабезпеченістю існування, залежністю від усяких випадковостей і неможливістю самому що-небудь зробити для поліпшення свого становища; тіло його, ослаблене поганим повітрям і поганою їжею, настійно потребує якого-небудь стимулу ззовні; його потреба в товаристві може бути задоволена тільки в трактирі, тому що немає іншого місця, де він міг би зустрінутись зі своїми друзями. Як же йому тоді не відчувати величезної тяги до горілки, як йому встояти проти спокуси? Навпаки, при таких обставинах більша частина робітників в силу моральної і фізичної необхідності не може не вдаватися в пияцтво»**.

---

* Радість життя *(фр.)*.

** Енгельс Ф. Становище робітничого класу в Англії... С. *322–323*.

Алкогольна трагедія

Вельми поширеними в антиалкогольній пропаганді XIX сторіччя були ілюстровані історії, які описували фатальний шлях від першого ковтка джину й аж до вбивства. Із однієї з таких-от серій узято подані тут ілюстрації: через недбальство батьків-п'яничок помирає наймолодше дитя (вгорі); знавіснілий чоловік убиває дружину (вгорі с. 169); угледівши тіло дружини, чоловік божеволіє (внизу с. 169)

Нова роль алкоголю як засобу ескапізму, «ліків од гризот» щонайтісніше пов'язана з новим напоєм – горілкою. Серед алкогольних напоїв горілка є таким самим новочасним продуктом, як і кава в царині напоїв «тверезих». Либонь, немає аж такої випадковості в тому, що обидва вони набувають важливості приблизно в один час. Горілка у фармакологічному й соціальному сенсах є зворотним боком кави. Вона так само витворює нові якості алкогольного сп'яніння, як і кава – нові виміри тверезості. Полярність їхніх ефектів відбивається й у полярності двох класів, що споживають ці напої. Кава є міщанською, горілка – пролетарською.

Перегнана горілка відома ще від часів Середньовіччя. Однак аж до XVI сторіччя її використовували винятково як медикамент*. Очевидно, тоді ще не було потреби в напоєві з аж таким високим умістом алкоголю. Нижчим класам іще цілком вистачало пива як джерела поживності й засобу сп'яніння. Від XVII сторіччя горілка стала щоденним напоєм. Як і багато інших нововведень, що згодом виявилися важливими для індустріалізації, горілка знайшла нове застосування у війську. Попервах, здається, вона була супутнім

* Цей медикамент зіграв поганий жарт із горезвісним наварським королем Карлом II Лихим (1332–1387). Коли король занедужав, лікарі загорнули його в сукно, просякле горілкою, яке до того ж для більшого ефекту зашили великими стібками. Служник, бажаючи розірвати одну з цих ниток, підніс до неї свічку – сукно й хворого охопило полум'я. Служників учинок свідчить про кепську обізнаність простого люду із цією речовиною та її хімічними властивостями. Цікаво, що у Середні віки горілку, як і згодом каву й тютюн, також уважали за своєрідну панацею. Приміром, у мандрівного аптекаря Арно де Вільнева (помер 1313 року) читаємо: «Aqua vitae здійснює справжнє диво, виводячи зайву вологу, оживлюючи серце, виліковуючи кольки, водянку, параліч, переміжну пропасницю. Вона погамовує зубний біль, береже від чуми». Можна здогадуватися, що поширенню цієї панацеї серед населення та призвичаєнню до неї запобігла достоту відсутність потреби в такому інтенсивному захмелінні, а також висока технологічна вартість виготовлення нової речовини (винайдений близько XII століття перегінний куб вимагав знань, матеріалів і технічної майстерності, доступних не кожному).

явищем нової дисциплінованості, впровадженої у війську в XVII столітті. Окремий солдат, який раніше мав змогу діяти відносно автономно, на свій розсуд, у XVII–XVIII сторіччях перетворюється на гвинтик у механізмі математично й раціонально впорядкованих військових частин. Горілка, яку він отримував щоденними пайками, була чимось на кшталт фізіологічного та психологічного мастила, яке забезпечувало солдатове беззбійне функціонування. Виглядає, що військові порції горілки містили саме потрібну міру для знечулення (а не сп'яніння), щоб перетворити солдата на невилучного члена механічного організму. Саме тут закладали передумови для пізнішої промислової дисципліни.

Горілка завдала смертельного удару традиційній питній культурі, базованій на вині й пиві, що їх можна означити як *органічні* алкоголі, адже їх алкогольний уміст тотожний до вмісту цукру в рослинах, із яких їх готують. Натомість горілка розтинає цей зв'язок із природою. Дистиляція дала змогу підвищувати алкогольний уміст далеко за природні межі. Горілка містить приблизно удесятеро більший обсяг алкоголю, ніж традиційне пиво. Це не могло не мати далекосяжних наслідків. Тоді як пиво й вино неквапно сьорбають, а сп'яніння приходить поступово, горілку п'ють одним духом, а сп'яніння від неї, так би мовити, блискавичне. Відтак горілка втілює процес *пришвидшення* сп'яніння, за природою глибинно пов'язаний з іншими процесами пришвидшення в модерну добу. Десятикратне підвищення алкогольного вмісту, порівняно із традиційним пивом, означає, що відтепер людина може напитися однією десятою часткою необхідної досі кількості або ж за одну десяту частку колишньої тривалості. Максимізація ефекту, пришвидшення та зниження ціни зробили горілку справжнім дитям промислової революції. У царині пиття вона є тим самим, чим механічний ткацький верстат є у ткацтві. Цю аналогію можна ще продовжити. Індустріалізація пиття попервах мала такі ж руйнівні наслідки для традиційних форм життя, що й індустріалізація для ткацького ремесла. Ба, власне, в Англії XVIII століття горілка та механічний ткацький

Гоґартові «Джинний провулок» і «Пивна вулиця»

Ця знаменита гравюра зображує загальносвітову руїну, до якої призводить горілка, і править за коментар до так званої горілчаної епідемії XVIII сторіччя. Генрі Філдинґ, письменник і сучасник Гоґарта, пише на цю саму тему: «Новий вид пияцтва, невідомий нашим предкам, втерся нещодавно поміж нами, і якщо вчасно не чинитимемо йому спротиву, він неодмінно згубить значну частку біднішого люду. Пияцтво це спричинила отрута, звана "джином"

[тогочасне англійське означення будь-якої горілки. – В. Ш.]. Це головна пожива для понад ста тисяч мешканців столиці». Тоді як «Джинний провулок» (с. 172) зображує розпад – будинки валяться, звиродніла мати перестає дбати про дитину, люди кидаються одне на одного, скрізь самогубці і лише лихварська справа процвітає, – то на контрмалюнкові «Пивна вулиця» (с. 173) панують злагода, вдоволеність і працьовитість. Таке протиставлення пива й горілки перетривало й у дискусіях соціалістичного руху XIX–XX століть – ба навіть донині

верстат йшли, сказати б, пліч-о-пліч, у поході на знищення традиційних трибів життя і праці.

На початку XVIII сторіччя пиво все ще було головним напоєм англійців. Десь на середину сторіччя зненацька стрімко зростає споживання горілки, яку тут називають «джином» [gin]. Із півмільйона галонів* (близько двох мільйонів літрів) 1684 року його виробництво зросло до понад 5 мільйонів галонів** у 1737 році й до понад 11 мільйонів галонів*** на середину сторіччя. За приблизної кількості населення 6 мільйонів це означало десь вісім літрів джину на душу. (Для порівняння: 1974 року в Західній Німеччині споживання горілки на душу населення становило 2,6 літра – ледве третину від англійських обсягів у XVIII столітті.)

У другій половині XVIII сторіччя споживання горілки знову повертається до нормальних обсягів. З огляду на це так звана горілчана – чи джинна – епідемія була окремим історичним епізодом. Та однак – а може, саме тому – вона так виразно містить усі показники взаємозв'язку між Промисловою революцією та потребою дешевого й міцного хмільного напою.

Горілка, мов блискавкою, вдарила у виховане на пиві англійське населення. Її соціальна згубність сумірна з деструктивними наслідками, що їх пізніше справило віскі на індіанські культури Північної Америки. Традиційні моделі пиття виявляються неспроможні дати раду з цим висококонцентрованим дурманом. Пиття й алкогольне похмілля цілком втрачають соціально інтегративний характер. Алкогольне сп'яніння поступається місцем алкогольній знетямі. Враженням від цих новоявлених ефектів зі своєї тогочасної перспективи ділиться Тобаяс Смолет, визначний журналіст і романіст XVIII століття: «Запанував такий ганебний рівень розпусти, що шинкарі, які цією отрутою торгували, привселюдно виставляли вивіски, закликаючи людей напиватися за мізерну суму в один пені. За два ж пенси було вільно

* 1 англ. галон = 4,546 л.

** 22,73 млн л.

*** 50 млн л.

нажлуктитися до нестями, а солома, аби виспатися, була їм задурно. Отож і відлежувалися ці пияцюри в тих понурих тавернах, із їхніми встеленими соломою приміщеннями, щоб бодай трохи очуняти, а тоді знову повернутися до того-таки згубного зілля».

Епідемію джину справедливо називали «соціальною катастрофою страхітливих розмірів» (Монктон). Та в масовому пияцтві того часу лише відбивається інша соціальна катастрофа. Те, що, вдаючись до евфемізму, називали «виходом із села», «втечею із сільської місцевості» і що насправді означало вигнання населення цілих сіл із їхніх споконвічних земель через так зване огороджування (ще один евфемізм на позначення того, що великі землевласники відбирали в селян землі), правило за тло чи радше підґрунтя епідемії джину. Відірвані від коренів маси ринули в міста. Вони віддані на поталу моторошному, чужому для них світові. Всі їхні традиційні самозначення, давні норми і триби життя зненацька втрачають чинність. Наслідком є повна втрата орієнтації*.

Горілка покликана допомогти бодай на часину забути це нестерпне становище. Вона несла аж ніяк не соціальне сп'яніння, – ні, алкогольну знетяму. Отак починається

---

* До цього слід додати відсутність звичок і традицій пиття міцного алкоголю, адже північна Європа доти не знала нічого міцнішого за пиво. Споживання вина було узвичаєним лише в межах невеликого радіусу від європейського винного поясу на південь від Альп через брак адекватних технологій зберігання й транспортування цього трунку. Зокрема, вино погано зберігається від року до року – воно прокисає, а зціджування, розливання в пляшки й використання корків у XVI–XVII століттях були ще невідомі. Тож коло 1500 року бочка старого бордо коштувала тільки 6 турських ліврів, тоді як бочка доброго молодого вина – 50. Тим-то й читаємо в «Енциклопедії» Дидро, що «вина чотири- або п'ятирічної давності [...] – це зіпсуті вина». Дерев'яні бочки (що прийшли на зміну амфорам античності) не завжди добре зберігали вино під час транспортування. Але в середині XVIII століття все вже було навпаки, і збирання порожніх пляшок перетворилося на вигідний промисел для лондонських злидарів. Ясна річ, що культурна зміна – пристосування питних звичок і традицій північноєвропейців до трунку вищої міцності – не поспіла за цим технологічним проґресом.

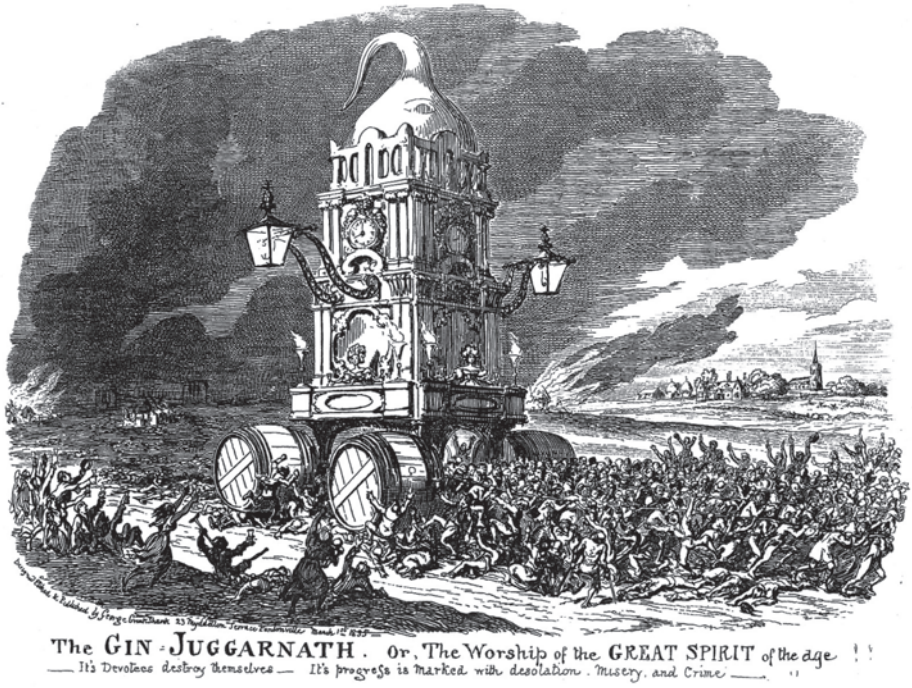

«Горілчаний молох [The Gin Juggarnath],
або Поклоніння Великому Духові епохи:
його обожнювачі гинуть під його ж колесами, а там,
де він пройшов, лишилися пустка, злигодні й злочинство»

Карикатура Джорджа Крукшенка, одного з найневтомніших антиалкогольних агітаторів. Початок XIX століття

«Джинний палац»

Карикатура Крукшенка пропонує свою версію Гоґартового мотиву безтямної матері-алкоголічки (с. 172), що годує дитину горілкою, замість годувати грудьми. Пияки перебувають уже всередині велетенської пастки на лисиць. Смерть уже чигає. Малюнок цікавий не лише своїм моральним посланням, а й як одне з найраніших зображень нового способу пиття – навстоячки і за баром. (Див. також с. 216 і 217)

випивання наодинці, на самоті – форма пиття, обмежена індустріалізованою Європою й Америкою. В усі інші епохи та в інших цивілізаціях випивання було колективним.

Відтоді горілці так ніколи й не вдасться позбутися стигми, пов'язаної з цією брутальною фазою індустріальної революції. Відтоді її вважають лихим, непотребним різновидом алкоголю. Їй, натомість, протиставляють пиво, в якому вбачають помічний алкогольний напій: воно репрезентує, так би мовити, золотий вік. Пиво править, що бачимо на Ґоґартових гравюрах, за гаранта щастя, вдоволення та здоров'я. Зі світом пива все гаразд. Це горілка збиває світ із пантелику.

Такий погляд панував навіть тоді, коли горілка ще не становила загрози. Одна петиція до англійського парламенту 1673 року містить ось який текст: «Перед тим як горілка, доступна тепер у кожній корчмі, сягнула Англії, ми пили старі та поживні пиво й ель, і всі працьовиті люди (які становлять найбільшу частку в Королівстві), чиї тіла потребували після важкої праці якогось міцного трунку, щоб освіжитися, призвичаїлися щоранку й щовечора випивати по кухлеві елю або по бутлеві міцного пива, що надзвичайно заохочувало у нас виробництво збіжжя і не завдавало людям ніякої значної шкоди; воно не заважало їм працювати і не відбирало в них глузд, не коштувало їм великих грошей, тоді як заборона горілки могла б [...] запобігти загибелі підданих Його Величності, серед яких через пиття цього трунку сконало вже чимало, бо він не в згоді з їхньою тілобудовою».

Особливого ж значення це протиставлення пива й горілки набуло в організованому робітничому русі XIX століття. Ідеться про так зване алкогольне питання. Проблема алкоголю постає центральним нервом соціалістичного руху XIX століття. У дискусії про найдієвіший спосіб подолання алкоголізму серед пролетарів можна вирізнити дві позиції. Перша, що постає з англосаксонської пуританської традиції, вимагає цілковитої абстиненції. Друга, натомість, уважає помірковане споживання алкоголю – тобто пива – не тільки нешкідливим, а й навіть корисним. (Бачимо, що ці два погляди вочевидь утілювали нову версію протистояння Каль-

віна й Лютера). Австрійський соціаліст Віктор Адлер, борець за абстиненцію, напрочуд показово дозволяє зазирнути у психологію соціалістичної самодисципліни: він ганить навіть пиття пива – не тому, що воно п'янить, а тому, що сприяє отій славетній австрійській «Gemütlichkeit» – відчуттю комфорту. У статті з промовистою назвою «Геть комфорт!» він пише: «Ми шукаємо не затишку й комфорту, навпаки: вся наша справа лише виграє від того, що робітники зазнаватимуть невеликого дискомфорту. Ми не збираємося приховувати щось від себе, а радше прагнемо бачити все чітко, бути краще здатними до діяльності й ефективнішими, а позаяк примусова праця може користатися проспиртованими мізками інших, робота заради визволення робітничого класу вимагає проникливих і холоднокровних людей, вона потребує здорових мізків». В іншому місці він іще категоричніший у наполяганні на тверезості, раціональності, здоровому глузді: «Революція в людських мізках – ось де надія, ось де праця для всіх, хто бореться за майбутнє людства».

Коли для прихильників тотальної абстиненції серед соціалістів кожна краплина алкоголю була загрозою для самого існування робітничого руху, їхні помірковані однодумці вважали згубною лише горілку. «Шнапс – ось наш ворог», – так формулював алкогольну політику соціал-демократів наприкінці XIX століття Карл Каутський. Вино й пиво вважалися не те що необов'язково шкідливими, а навіть фізіологічно й політично доброчинними. Енґельс, описуючи алкогольну залежність у пролетарському середовищі, завжди бере за засновок, що єдиною причиною цього лиха є горілка.

Він заходить так далеко, що навіть креслить, хоч і обережно сформульовану, аналогію між алкогольним ступором і політичною непритомністю, з одного боку, і вином та революційною пильністю – з другого. «Я ще дуже добре пам'ятаю, – пише він у праці «Прусська горілка в німецькому райхстазі», – як наприкінці 20-х років дешевизна цін на горілку раптом поширилась на Нижньорейнський промисловий округ. Зокрема в Берґзькому окрузі, і особливо Ельберфельд-Бармені, маса робітничого населення почала пиячити. [...] Можна навіть

«Поступ» пияка

Звернення до давньої іконографічної моделі життєвих етапів пристосоване тут до еволюції пияка: на висхідній лінії вона сягає верхівки втіхи, щоб відтак тим стрімкіше ринути вниз – через фізичний і моральний занепад аж до самогубства. Середина XIX століття

«Хмілемір» (с. 181)

Іще один приклад того, як антиалкогольна пропаганда XIX століття шукала способів графічно якнайдошкульніше засудити поширення або посилення пияцтва. Шкала охоплює інтервал від «утримання» до «п'яний як чіп» із невеличкими ілюстраціями до кожної стадії

Джин і вода (с. 182-183)

Напучувальне протиставлення у дусі Ґоґартових «Джинного провулка» й «Пивної вулиці». Це зображення з часів розквіту вікторіанської доби посувається значно далі за уявлення про поміркованість XVIII сторіччя, адже воно таврує навіть пиво як хмільний напій, вимагаючи цілком безалкогольного питва. Із поверненням питної води починається новий етап, увінчаний появою американської «Кока-коли»

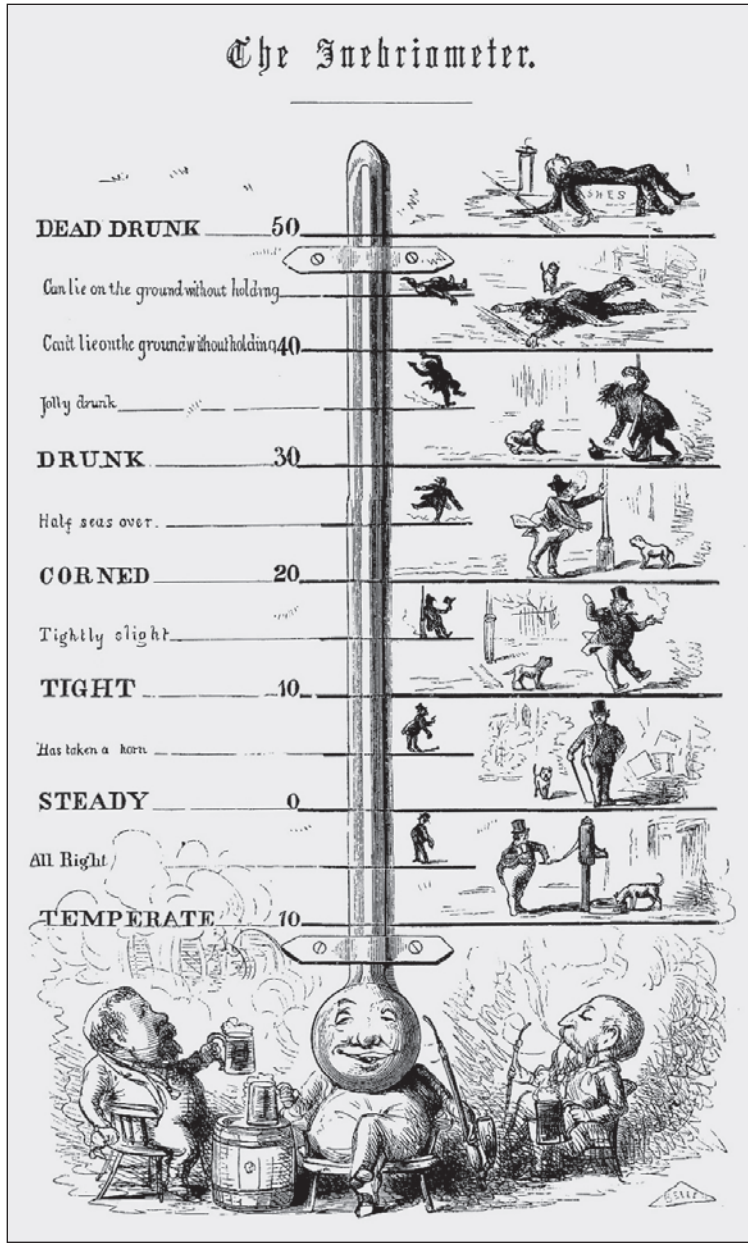
The Inebriometer.
DEAD DRUNK 50
Can lie on the ground without holding
Can't lie on the ground without holding 40
Jolly drunk
DRUNK 30
Half seas over.
CORNED 20
Tightly slight
TIGHT 10
Has taken a horn
STEADY 0
All Right
TEMPERATE 10

THE FOUNTAIN.
SPIRIT
STORE.
FINE
CORDIAL
GIN
DOUBLE
L
WHISKY
GIN

THE FIRST PUBLIC FOUNTAIN ERECTED BY THE
DRINKING FOUNTAIN ASSOCIATION.
WATER.

поставити питання, чи не пояснюється та апатія, з якою саме північнонімецькі робітники поставилися до подій 1830 р., що не пробудили їхньої активності, – чи не пояснюється ця апатія в значній мірі горілкою, під владою якої вони тоді були більше, ніж коли б то не було. Серйозні і особливо успішні повстання виникали тільки в виноробних районах або в тих німецьких державах, які більшою чи меншою мірою захистили себе від прусської горілки митами. Це не єдиний випадок, коли горілка рятувала прусську державу»*.

Споживання вина й пива не лише не завдає шкоди робітничому класові, а й просто-таки є конечним для його згуртованості – Каутський доходить такого висновку 1891 року, відразу після скасування «Законів про соціалістів»**. На відміну від прихильників суворої непитущості, на взірець Віктора Адлера, він констатує: «Для пролетарів у Німеччині відмова від алкоголю означає і поготів відмову від будь-яких товариських зібрань; у пролетаря немає салону, він не годен приймати друзів і колег у власній світлиці; якщо він хоче зустрітися з ними, якщо хоче обговорити з ними якісь справи, то просто *змушений* іти до корчми. Політика буржуазії може без неї обійтися, але ж не політика пролетаріату» (курсив в оригіналі).

Визнаючи політичну значущість корчми, Каутський має на увазі становище в Німеччині за часів законів, запроваджених із метою тиску на соціалістів, за якими всі офіційні місця зібрань закрили, а для зустрічей була доступна лише корчма. Утім, погляд на історію європейського робітничого руху засвідчує, що корчма вже від початку мала центральне практичне

---

* Енгельс Ф. Прусська горілка в німецькому рейхстазі // Маркс К., Енгельс Ф. *Твори в п'ятдесяти томах. Т. 19*. К.: Видавництво політичної літератури України, 1964. С. 43–44.

** Ідеться про те, що 1878 року канцлер Отто фон Бісмарк провів через райхстаґ закон, який забороняв діяльність соціалістичних організацій і обмежував свободу зібрань. Дію закону поновлювали щодва-щотри роки. Однак 1890 року райхстаґ відмовився продовжити чинність закону, а Бісмарк пішов у відставку. Ось так відкрився простір для розгортання робітничого руху (зокрема простір для зібрань).

значення. Перші об'єднання робітників в Англії – «Friendly Societies» (товариства взаємодопомоги) і «Trade Unions» (тредюніони, або профспілки) – збираються у пивницях. Учасники таких зібрань дискутували п'ючи і пили дискутуючи. На час страйків робітничі пивниці перетворюються на місця зібрань і комунікаційні центри, і така практика актуальна й досі. У XIX сторіччі корчма є для робітничого класу таким самим важливим місцем, як і каварня XVII–XVIII століть для міщанства. Можна навіть сказати, що алкоголь, який тут випивають, має порівняльний соціально-фармакологічний ефект із тим, що його два сторіччя перед тим мала кава. І алкоголь, і кава стимулюють певні якості й здібності, що їх відповідний клас має за вирішальні. Як кава стимулює раціональність, тверезість та індивідуалізм, так алкоголь сприяє пролетарським чеснотам колективізму і солідарності. Прихильники цілковитої абстиненції серед соціалістів, як-от Віктор Адлер, котрі збиралися відібрати в робітників алкоголь і корчму, фактично намагалися накинути робітничому класові міщансько-пуританську модель. Найрадше їм кортіло перепустити всіх пролетарів через таку-от гігантську каварню. Такі ж теоретики, як хоч би Енґельс і Каутський, натомість виразно усвідомлювали, як глибоко ввійшли алкоголь і пивниця у пролетарську культуру та ментальність і що класову боротьбу слід провадити не без них, а лише разом із ними. «Без корчми, – говорить Каутський, – для німецького пролетаріату немає не те що товариського, але й політичного життя».

6. Ритуали

Хто заходить до кнайпи (пивниці), той потрапляє в інший світ. Абстрактний принцип обміну тут почасти втрачає силу. Так, що правда, то правда: за пиття треба платити. Господар – це водночас і купець. Та поза тим тут панують інші правила, ніж у щоденному житті.

«Неділя пополудні. Троє чоловіків при барі. Кожен платить за себе… А тоді заходить четвертий, замовляє чарку і випиває лише половину. Тоді каже чоловікові за шинквасом: “Чотири чарки для нас”. Починається спілкування; за якусь часину хтось інший із-поміж тих чотирьох замовляє чотири чарки. Двоє ще не виставляли, вони безробітні, але один із них таки виставляє втретє. Після того як чарки принесли, безробітний виходить із кнайпи, але залишає недопиту чарку на знак того, що іще повернеться. За п’ять хвилин він справді повертається, допиває чарку і замовляє ще чотири. Відтак коло замкнулося. Згодом він розповідає мені, що, власне, не хотів цього робити, бо не має досить грошей. Аби взяти їх, йому довелося зайти додому. Мовляв, не личило випадати з товариства».

Цей протокол надибуємо в одному соціологічному дослідженні з проекту «Mass Observation», яке здійснили наприкінці 1930-х років в Англії, щоб вивчити й зафіксувати норми поведінки при питті у кнайпі XX сторіччя. Описана сценка цілком буденна. Вона знайома кожному з власного досвіду, це неписане зобов’язання виставляти у відповідь, навіть якщо тобі не хочеться, ба навіть якщо ти собі цього, відверто кажучи, не можеш дозволити. Ми відчуваємо, що осоромилися б, якби не дотримувалися цих правил.

Утім, цей примус чинний лише в кнайпах і лише коли йдеться про споживання алкогольних напоїв. Уявити собі таке, скажімо, в ресторані було б абсурдно.

Те, що в кнайпі природне, поза нею втрачає будь-який сенс.

Отож пиття вочевидь є особливим видом діяльності, або, промовляючи в дусі лексикону німецьких забобонів, це «забобонні уявлення і звичаї, що обертаються довкола акту пиття», і їх слід трактувати як «рештки колишніх магічно-ритуальних дій і виявів вірувань».

Але чому саме довкола пиття, а не, скажімо, безсумнівно, не менш важливої для життя їжі так вперто тримаються ці прадавні уявлення?

У межах архаїчно-магічних уявлень їжа та питво поперва були однаково амбівалентними процесами, бо людина, яка поглинає щось, із одного боку, опановує його, а з другого боку, натомість, віддається йому на поталу, бо ж речі живуть власним життям. Рослини і тварини, що їх поїдає людина (про канібалізм тут не йдеться), і далі чинять у ній свій вплив, до того ж або з нею, або *проти* неї, залежно від того, чи вони налаштовані до неї прихильно, чи ні.

Однак причина, що робить пиття значущішим від їжі, полягає в тому, що у випадку з питвом людина безпосередньо споживає, всотує в себе життя чи душу тієї речі. У магічних уявленнях будь-яка рідина символізує кров, а кров – чи сік – рослини або тварини, своєю чергою, є їхньою душею. Відтак можна збагнути табуїзацію крові в меню багатьох культур, враховуючи й нашу. Ба навіть у християнському причасті відчутний відгомін прирівнювання крові до душі.

Через оцю, власне, безпосередність пиття для примітивної людини несе в собі щось загрозливе. Бо тією мірою, як вона разом із напоєм всотує в себе душу чогось іншого, людина втрачає власну. За класичний приклад тут може правити вино. Людина, що сп'яніла від вина, вже не володіє власною душею, а виповнена душею вина, тобто бога вина.

Як і більшість магічних уявлень, це також має реальне фізіологічне ядро. Випита рідина швидше потрапляє в кровообіг, ніж тверда їжа. Її дія швидша, безпосередніша. Тут, до речі, закорінено й магічне та реально-фізіологічне обґрунтування звичаю подавати отруту саме в напоях. Отруєний напій – таке

саме давнє явище, як і культура та магія пиття загалом. Для магічної уяви кожен напій потенційно отруєний чи, кажучи загальніше, загрозливий, бо ж може втілювати ворожу до того, хто п'є, душу.

Призначення ритуалів, що їх люди від давніх-давен виробили для пиття, полягає в тому, щоб нейтралізувати цю загрозу. Ритуали пиття є ритуалами спільноти. Ми п'ємо спільно з іншими, щоб почуватися певно один супроти одного, щоб взаємно один одного контролювати. Королівський виночерпій, завданням якого є випробовувати кожен напій на можливу наявність отрути, власне, і втілює цю форму пиття у спільноті, яка найвиразніше виявляє мотив контролю.

Найстаршим і найважливішим питним ритуалом є пиття за здоров'я (пиття-до-когось). Це слово походить від грецького «propinein» (лат. propinare) й означає процес, що відбувається між двома питцями під час бенкету, коли вони свідомо звертаються один до одного. У питті-до-когось питці пересвідчуються у взаємній дружбі, прихильності й доброзичливості. При цьому виголошують традиційні усталені форми. Як, наприклад, у цьому англійському тості XI століття: «Хай принесуть кубки, і випий за здоров'я, пий за мною, пий до мене, пий до дна, пий до половини, а я вип'ю до тебе». Чи іншому, із XIII століття: «П'ю до вас, і ви пийте, скільки я п'ю». Ці формули, так би мовити, освячують напій. Він перестає бути небезпечним. Навпаки, стає гарантом і символом спільноти, дружби, братерства тих, кого він єднає. В архаїчних суспільствах пиття до когось набувало обсягів, яких ми сьогодні не годні й уявити. Ще в XVI сторіччі кожне застілля неодмінно закінчується цілковитим сп'янінням усіх учасників, бо якби хтось для себе вирішив раптом перестати пити, це було би нечуваним порушенням звичаїв. Є також велике табу пиття: відмовитися від запропонованого трунку і не запропонувати у відповідь.

Отож пиття у спільноті, як засвідчують ці описи, позначене дивовижною амбівалентністю. З одного боку, воно є підложжям братерської пов'язаності питців, та водночас їхні стосунки визначають взаємний контроль, зобов'язання і дух

Тост

Фрагмент картини Яна Стена «Святкове застілля родини»

змагання, і це все перестає виглядати аж надто по-дружньому. Утім, пов'язаність в одну мить може обернутися на протилежність, варто лише комусь порушити основне правило. Хто в робітничій кнайпі відхилить запропонований трунок, дуже швидко може опинитися в осерді бійки. Хто не відповість частунком на частунок, сам виносить себе поза межі пристойності. Учасник пиття не може полишити товариство, коли йому заманеться. Він змушений, як демонструє цитована на початку сцена, дотримуватися певних правил, навіть якщо вони його зовсім не влаштовують. Якими залізними є ці правила, ніколи не зафіксовані на письмі, влучно сформулювала на підставі емпіричних спостережень американська соціолог-біхевіористка Шері Кейвен: «Коли виставляння вже проголошено, всі учасники зобов'язані дотримуватися його правил, до того ж абсолютно незалежно від особистого настрою в цю мить. У цій ситуації вже не вільно наполягати на тому, щоб кожен платив за себе. Якщо незабаром після першого кола хтось із цієї групи змушений полишити заклад, він зазвичай оголосить, що це перше коло виставлятиме саме він, бо не зможе взяти участь у наступних. І хоча щодо нього це означає певну несправедливість, бо ж він платить за більше трунків, ніж вип'є сам, група все одно прийме цю пропозицію, хіба б якийсь інший учасник висловив охоту поставити перше коло, оплачуючи тому, хто невдовзі піде, його чарку, так би мовити, в подарунок. Отож якщо один учасник захоче виставити перше коло, бо має йти першим, йому зазвичай заперечить хтось інший: "Ні, це я виставляю перше коло і ставлю тобі чарку". Коли почалося пиття колами, кожен учасник зобов'язаний виставити принаймні одне. Тобто коли група складається з чотирьох учасників, має відбутися щонайменше чотири кола. Після цього або починається наступний цикл виставлянь, або всі п'ють далі вже власним коштом. Коли кола почалися, первинна група зазвичай сидить разом, у кожному разі, аж доки кожен виставить коло. Іноді хтось із учасників, виставивши коло, може вирушити в інший куток кнайпи, втім, це нічого не міняє в тому сенсі, що ті учасники групи, які ще мають виставляти, і надалі розглядатимуть і трактуватимуть

його – попри фізичну відсутність – як учасника їхнього кола. І навпаки: на кожну чарку, що надходить йому з групи, він відповідатиме принаймні жестом, підтримуючи таким робом їхню пов'язаність, аж поки виставляння закінчаться».

Як далеко, ба навіть глибоко в несвідоме сягає пов'язаність питців у межах групи, підтверджує дослідження з «Mass Observation»: «Усі наші спостереження засвідчують, що більшість відвідувачів кнайп, п'ючи в межах групи, спорожняють келихи майже одночасно. Рівень напою в келихах членів однієї групи різниться, як правило, не більше сантиметра. Найбільше різнитися рівень напою починає тоді, коли група спорожнила келихи більш ніж на половину. Учасники спільно починають і здебільшого допивають або водночас, або принаймні майже одночасно». Промовистий приклад цієї мало не телепатичної спільноти надибуємо в ситуаційному протоколі про групу питців, що складається з чотирьох учасників, один із яких сліпий: «Сліпий і решта троє сідають до столу і замовляють пиво. Тільки-но пиво принесли, вони підносять його до уст і п'ють приблизно чотири секунди. Тоді водночас ставлять келихи на стіл. Кожен – у тому числі й сліпий – спорожнив келих на чверть. Тоді вони п'ють меншими порціями, при цьому першим п'є або сліпий, або решта троє, без якоїсь помітної системи. І все одно вони врешті-решт допивають із різницею в рівні рідини між пів і одним сантиметром».

Правила та ритуали, що супроводжують пиття в кнайпі, виділяються посеред нашої модерної цивілізації такими-от реліктами давно минулих часів. І справді, кнайпу можна розглядати і як щось на кшталт *резервату*, де живцем уціліли архаїчні типи поведінки, переважно зниклі в інших життєвих сферах. Значення питних ритуалів вдасться цілком збагнути, лише пригадавши ті прадавні поведінкові норми, механізми й ритуали та їхню суспільну функцію.

Ту архаїчну процедуру, що збереглась у питних ритуалах, в антропології називають *потлач*. Потлач – це щось на кшталт пожертви, але її адресатом є не божество, а інші люди. У потлачі – в присутності члена іншого роду – або знищують

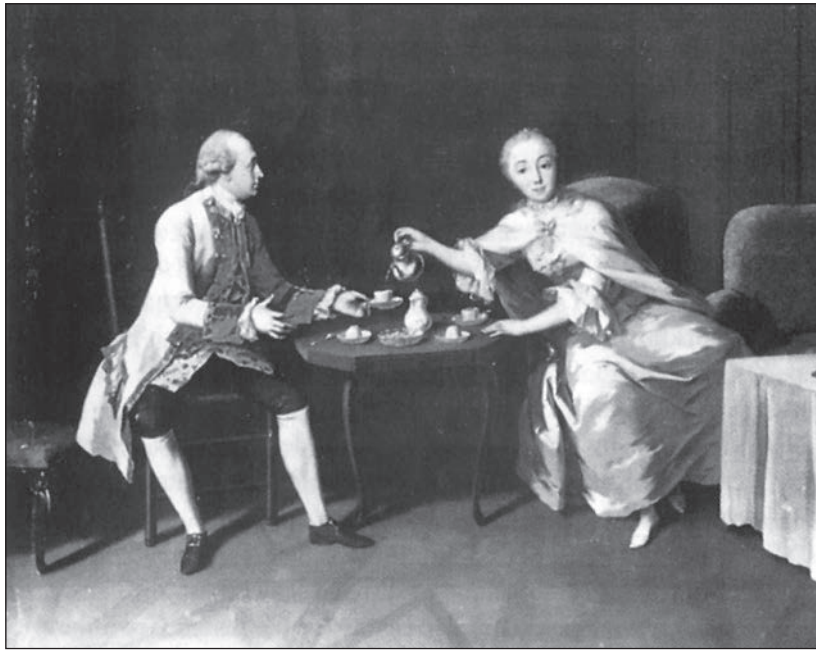

Чарівливість жестів і посуду:
«Граф і графиня Штольберґ-Ґедерн» невідомого майстра

Тендітна ручка, ложечка, блюдце – увесь ансамбль цих елементів нестримно вабив малярство у XVIII сторіччі. Від вишуканого застілля, яке теж породило чимало форм посуду та жестів, культура гарячих напоїв відрізняється тим, що тут відсутня реальна потреба – голод. Порівняймо сцени трапези зі сценками пиття кави, маючи на оці цю різницю в потребі

Чарівливість жестів і посуду: «Сніданок» Жана де Труа

(«потлач знищення»), або ж дарують («потлач даровизни») якісь цінні предмети. Для модерно-раціонального сприйняття ця процедура виглядає безглуздою, проте для примітивних суспільств вона має, як стверджує французький антрополог і соціолог Марсель Мос, центральне значення: «Мотив цього перебільшеного обдаровування і цього беззастережного споживання, цих безглуздих утрат і руйнування власності, нітрохи не є безкорисливий. Завдяки такому складанню дарів між вождями, васалами та зброєносцями витворюється ієрархія. Давати – означає засвідчувати зверхність, демонструвати, що ти є чимось більшим і стоїш вище [...]; приймати, не віддячуючи або не віддаючи більше у відповідь, означає коритися, ставати підданцем і прислужником, опускатися нижче».

Потлач установлює лабільну соціальну рівновагу. Племена чи їхні ватажки, що обсипають один одного дарами, позірно зустрічаються як рівноправні друзі, що цим даруванням засвідчують свою дружбу. Та насправді спалахує змагання в даруванні, такий-от турнір дарів. Хто, врешті-решт, не відповідає – або неспроможний відповісти – даром на дар, той програв. І знову Мос: «Той, хто не відповідає або не знищує предмети відповідної вартості, назавжди втрачає обличчя. Санкція зобов'язання відповісти – це боргове рабство... Хто не може віддати позику чи відплатити потлач, утрачає свій ранг, ба навіть статус вільного мужа».

Це первинне значення дарування – легким натяком – відчутне ще й досі. Той, хто дарує, частує, запрошує, є і могутнішим, значущішим. Той, кому дарують, щоправда, має ту перевагу, що отримує вартість, не сплачуючи за неї. Утім, із другого боку, він таки платить за неї, а саме тим, що виявляється пасивним приймачем. Діти й жінки, які втілюють у нашому суспільстві безвладність і пасивність, саме тому здебільшого й отримують подарунки. Вислів «відплатити» на означення віддяки подарунком за подарунок містить вельми виразне нагадування про те, що частиною кожного подарунка є, власне, атака на автономію того, кому дарують. Саме це й має на увазі Ніцше, цей великий демістифікатор прекрасної

Первинне призначення блюдця

Те, що сьогодні є предметом кпинів, у XVIII столітті було цілком звичним: переливати каву для охолодження з чашки в блюдце, ба навіть пити з нього. Утім, могло йтися і про специфічно міщанську звичку, бо на зображеннях, де каву чи чай п'ють аристократи, бачимо використання блюдця лише як такої-от маленької «таці» для філіжанки (с. 108 і 111). Через це практичне використання блюдець для пиття вони аж до XIX століття є значно череватішими, ніж сьогоднішні

омани, називаючи вдячність однією з форм помсти: висловлення дяки після прийняття пожертви чи подарунка є, так би мовити, нематеріальним подарунком-віддякою, формулою, за допомогою якої той, кого обдарували, намагається знейтралізувати втручання у свою екзистенцію або, власне, відімстити за нього.

Утім, усе це не більш ніж залишкові сліди того давнього значення, яке колись мали дарування, прийняття дарів, обмін подарунками. Відколи панує капіталістичний принцип обміну, цей механізм переважно втратив владу над щоденним життям.

І лише в ситуації пиття алкогольних напоїв він і далі триває в усій вітальності. У цьому сенсі кнайпа є вкрай архаїчним закладом. Те, що тут спостерігаємо, – це не якісь жалюгідні рештки, натяки, сублімації того, що було колись. Сама справа жива. Учасники питного кола – це учасники потлачу. З інстинктивною непомильністю перелітних птахів вони відтворюють правила й ритуали пропонування та віддячування, про походження яких не мають жодного уявлення. У цьому їм допомагає алкоголь, довкола якого все, зрештою, й обертається. Він змиває новіші цивілізовані верстви свідомості, відкриваючи доступ до того архаїчного шару, де стани сп'яніння, збратання і змагання з такою самоочевидністю переходять один в одного, як і на бенкетах п'ятсот, тисячу чи три тисячі років тому.

Новочасним гарячим напоям, скажімо, невідоме щось порівнянне з ритуалами спільноти при споживанні алкоголю. Кава і чай виявляються природженими міщанськими напоями бодай у тому, що вони цілком емансиповані від будь-якого архаїчного значення пиття. Кавою чи чаєм не цокаються, ними не п'ємо до когось, тут ніхто не змагається у виставлянні. Споживачі кави та чаю є не внутрішньо пов'язаною спільнотою, а зібранням наголошених індивідуалістів. Для відвідувача кав'ярні цілком нормально самому сидіти за столиком і читати газету; більярд чи шахи – класичні кав'ярняні ігри – вимагають зосередження «я». Одне слово, усі ритуали в кнайпі зводяться до «ми», натомість у кав'ярні центром є «я».

Неучасть у ритуальній традиції алкоголю зовсім не означає, що кава й чай, своєю чергою, не випрацювали певних ритуалоподібних форм споживання.

Відомі нам нині форми пиття кави та чаю постають на початку XVIII сторіччя. Їх історія – це фактично історія питного посуду, який винаходили спеціально для цих нових напоїв. *Сервіз* можна сприймати як оречевлений питний ритуал. Кожна його частина – чайник чи кавник, філіжанка, блюдце, ложечка, цукорничка, дзбаночок для молока тощо – вимагає певного канону прийомів, або, кажучи навпаки, в кожному його предметі оречевився певний канон жестів. У сервізі оприявнюється той самий дух рококо, який підніс табакерку і нюхання табаки до рівня розвинених форм самопрезентації. Кавова чи чайна філіжанка і табакерка у XVIII столітті є не просто предметами вжитку з обмеженим призначенням. Людина рококо використовує їх як нагоди для самопоказу. Спосіб тримати філіжанку, блюдце, ложечку, підносити їх до вуст, ставити на стіл тощо стає соціальним і культурним розпізнавальним знаком, достоту так само, як і володіння табакеркою та процедура нюхання табаки.

Засоби насолоди відіграли вагому роль у перетворенні людської руки на засіб вияву моди і самопрезентації людини. Окремі пальці отримують певні практичні й естетичні функції. Великий і вказівний пальці слугують для того, щоб взяти пучку з табакерки і піднести її до носа; в іншій позиції вони тримають філіжанку і підносять її до вуст. Мізинець відчепірюють, його функція суто естетична. Ось лише декілька прикладів нової культури жестів, яку породжує рококо і яка відчутна й досі. Було б вельми знадливо на підставі тогочасних ілюстрацій укласти вичерпний каталог позицій рук і пальців, що тоді зароджуються, порівнявши їх із тими новими предметами, для опанування яких їх придумали.

У розвитку форм питного посуду XVIII століття можна відчитати, які потреби тут шукають задоволення і як вони за нагоди самі витворюють ці форми. Добрим прикладом цього є філіжанка. Разом із кавою та чаєм вона приходить зі Сходу. Проте ні китайська чайна чашка, ні арабська кавова чашка

Англійський кавник, 1681 рік

Конічна форма виразно нагадує дзбанки для пива чи сидру, що їх на світанку кавової доби ще використовували для цього нового напою. (На с. 72-73 такі дзбанки добре видно на задньому тлі, на каміні)

Китайська ваза, переобладнана на кавник, початок XVIII століття

«Тіло» кавника – це імпортована китайська ваза, європейськими додатками є металевий носик, вушко і накривка. На початок XVIII століття такі колажі нітрохи не були рідкістю

не знають ані вушка, ані блюдця. Вони є європейськими додатками, що попервах виконують цілком практичну мету. Вушко покликане оберігати руку від опіку. Метою ж блюдця є холодити напій. Аж до XVIII століття навіть у найкращих суспільних верствах заведено пити з блюдця, тому тоді воно було глибшим і череватішим, ніж сьогодні. Та вже незабаром первинне призначення вушка і блюдця виходить із ужитку та поринає у забуття, а вони натомість набувають суто декоративного характеру. Поєднання філіжанки із блюдцем вимагає більшої уваги і відкриває багатші можливості самопрезентації, ніж сама філіжанка чи чашка. Сьогодні це можна ледь помітно відчути, вирішуючи, чи пити каву з філіжанки, чи з кухлика. Кава з кухлика – це щоденна кава, кухонна кава, кава без ритуалу. Щойно з блюдцем розпочинається кавовий ритуал, і він то напористіший, що більше інших предметів сервізу входять у гру. Насолода – це не лише наслідок напою, а й так само посуд, для нього виготовлений.

Дуже подібна справа і з ритуалами споживання тютюну. Як ми вже побачили, насолода від куріння полягає далеко не тільки у фармакологічній дії нікотину. Не менш важливими є і жести курця. Під цим оглядом куріння тісно споріднене зі споживанням гарячих напоїв. Предмет або начиння споживання – люлька, табакерка, філіжанка – обертаються на партнера насолоди. Поводження з цим партнером то приємніше, що більше різних варіантів жестів відкриває цей прилад. На прикладі історії розвитку куріння ми побачили, як разюче скорочуються саме можливості варіантності внаслідок невпинного спрощення курцевого приладдя. Люлька ще вимагає цілого канону прийомів і допоміжних приладів. Сигара вже помітно спрощує ці церемонії, та однак певний ритуальний характер іще зберігається: відтинання кінчика, усунення паперового персня, куріння-на-попіл тощо. І врешті, сигарета довершує цей розвиток у бік спрощення з огляду на пришвидшення процесу куріння. Сигарета вже не вимагає ритуалів приготування і володіння. Її вже готовою вкладають до уст. Порівнюючи з можливостями жестів, що їх відкривають люлька і сигара, сигарета є просто-таки блідим, невиразним,

ба навіть несмачним витвором. За часів, коли ще були живі традиційні форми куріння, її постійно пов'язували з уявленнями про легкість, леткість, нереальність, жіночність. Александр фон Ґляйхен-Русвурм 1914 року називає сигарету «дитям часу, в якому зваби леткі» і додає: «Вона – обіцянка, але ніколи не сповнення, її ніжний димок зникає, і лиш ледь-ледь тремтять покоєм вишукані пахощі, ніщо настирливе, ніщо надокучливе їй не притаманне».

Для епохи зламу сторіч сигарета постає таким собі символом модерного життя загалом. У ній добачають втілення стрімкості життя, нетривкості, поспіху великого міста, реклами. І справді, в сигареті просто-таки взірцево виявляється принцип модерного капіталістичного виробництва і споживання. Речі виготовляють із прицілом на все швидше та масовіше споживання. Вони втрачають «субстанцію». Її заступає зовнішня личина. Тепер уже рахується не правдива якість, скажімо, смак якоїсь речі, а те, що слід було б назвати ілюзією речі. Речі вже не промовляють самі за себе. Відтепер реклама вирішує, чим вони є. Реклама створює ілюзорну вартість, у межах якої речам призначають їхнє нове місце, новий сенс, нові ритуали. У вужчому значенні реклама є спонукою купити той чи той продукт, але у ширшому – охоплює цілу індустрію культури, а надто кіно.

За розвитком реклами тютюнових виробів можна простежити, як заохота купувати річ, продукт поступово віддаляється від цієї речі. У XVIII–XIX століттях уся увага реклами звернена ще на її предмет: мотиви зображень, до яких вдаються, стосуються самого тютюну та куріння. Реклама люлькового тютюну і сигар звертається до курців, які прагнуть специфічного задоволення від куріння. Із появою сигарети цю пов'язаність із річчю втрачено. Реклама сигарет заступає давні мотиви тютюну та куріння цілком незалежними образами зваб. Сигарети вже рекламують, не вказуючи на певний смак тютюну, а зображаючи Монте-Карло і красунь. А коли й трапляється, що рекламують якийсь смак, то це смак не самого чистого, але *парфумованого* тютюну. Сама річ, себто тютюн, подвійно зникає в сигареті: вперше під білим папером, а потім і під

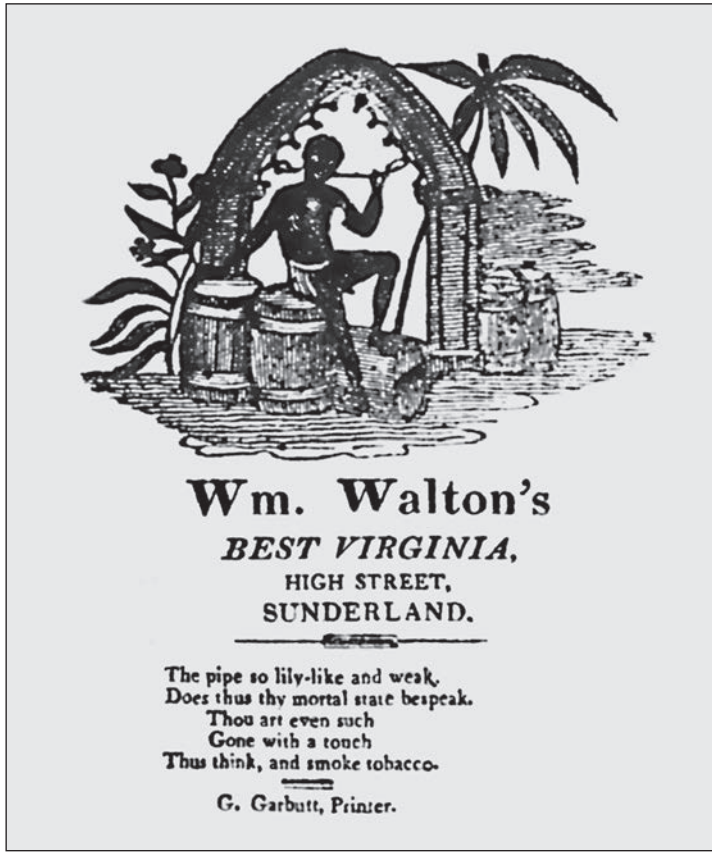

Розвиток тютюнової реклами

Екзотичні мотиви від самого початку притаманні рекламі колоніальних товарів. Споживання відповідних речовин – таке її основне послання – втамовує пожадання далеких мандрів. Цей анонс лондонського продавця тютюну вже містить два неодмінні «екзотичні» компоненти: «пальму» і «тубільця»

Згодом вони укладаються в невеличкі ілюстровані історійки: про крам, що його під пальмами купує європейський купець і перевозить кораблями до Європи

Сигарета розбиває це звернення до «споживчої вартості» тютюну. Жінка заступає собою екзотику

покровом ароматизаторів. Ось так світ реклами оселяється в самій речі, пронизуючи її аж до найменшого волоконця. «Ротгендлє» і «Ґолуаз» залюбки курять ті, хто хоче вирватися з лабетів такого всеосяжного проникнення (за Марксом, цей процес дереалізації речей відомий як «поглинення споживчої вартості обмінною»).

Розчинення речей за рекламою відбивається і на ритуалах, що їх прикликають для споживання речей. Сигареті вже невідомий власне ритуал куріння, який супроводжує куріння люльки чи сигари. Традиційний ритуал зосереджений на самій речі, на тютюні. Сигарета, натомість, породжує новий тип ритуалу куріння: він стосується вже не речі – бо вона закрита рекламою, – а реклами. Жести, які виконує курець сигарет і які приносять йому втіху, є перегравaнням тих зображень, що їх подає реклама, до того ж реклама власне у цьому найширшому сенсі індустрії культури. Тримати сигарету, як Ґрета Ґарбо, чи пересувати її в кутик уст, як Гемфрі Боґарт, – ось у чому полягають курецькі ритуали 30-х і 40-х років XX століття.

7. Питні заклади

Пити алкоголь – віддавна означає витворювати спільноту. Найдавніші питні ритуали – це демонстрування пов'язаності між питцями. За допомогою привітального трунку, що його подають новому гостеві, його символічно приймають до домашньої спільноти господарів. Випивання за здоров'я, пиття-до-когось, на брудершафт, виставляння колами принаймні на час пиття згуртовує всіх учасників. У жодній ситуації це архаїчне значення не виявляється виразніше, ніж у публічному питному закладі – у кнайпі (пивниці). Тут панують інші закони і звичаї, ніж у міщанському житті назовні. «Усі тут присутні, – сказано в одному соціологічному аналізі американської кнайпи, – байдуже, чи знаються вони, чи ні, мають право завести розмову з ким завгодно й обов'язок дозволяти, своєю чергою, втягати в розмову себе. Тоді як в інших місцях контакт із незнайомими зазвичай обмежений, взаємна відкритість і можливість заговорити з ким завгодно є засадничим правилом кнайпи... Вхід до кнайпи має символічне значення, бо кожен, заходячи сюди, мовби відразу дає зрозуміти, що на час перебування тут він готовий до розмов з іншими, незнайомими йому людьми. Хоч якого віку, статі, соціального становища, біографічного тла, фізичної справності – всі відвідувачі заходять до кнайпи відкритими особами, відкритими заговорити з іншими та відкритими самі для контакту». І якщо внаслідок цієї всебічної відкритості відвідувачів кнайпа є архаїчною територією, то вона, однак, наскрізь модерна в тому, що за подані напої тут слід платити. Власник є не тільки господарем, а й купцем. І навіть якщо відвідувачі тимчасово й скасовують між собою принцип обміну, виставляючи один одному й обіймаючись, то для господаря

вони все ж – поминаючи хвилеві перепади настрою – клієнти, яких той обслуговує, доки вони спроможні заплатити.

Ця двоїстість кнайпи – з одного боку, це заклад мало не символічного скасування принципу обміну, але з другого – і всуціль комерційний заклад – породжена тривалим історичним процесом, комерціалізацією гостинності. Перш ніж заїзд, готель, ресторан, кнайпа набули сьогоднішніх форм, виникали і зникали численні проміжні форми. Із беззастережної гостинності, яка панує ще в ранньому Середньовіччі, в пізньому Середньовіччі розвивається станово-корпоративна проміжна форма гостинності й гостинних закладів. До них належали притулки для купців у великих торговельних і базарних містах, так звані купецькі двори. Належали до них і – згадуючи прототипи кнайпи – питні палати в містах. Вони також були такими-от станово-корпоративними закладами, чимось на кшталт попередників пізніших клубів і товариств. Міський патриціат і окремі цехи зустрічалися в таких питних палатах із певних оказій (випуск у світ учнів, поминки, весілля тощо), а також для нарад про долю власної групи та міста. Питні кодекси, які при цьому поставали, цілком порівнянні з кодексами студентських об'єднань.

Із зовсім іншої історичної лінії, ніж оці станові заклади, споріднені з об'єднаннями, походить публічний питний заклад. Він – дитя грошового господарства й експансії далекобіжної торгівлі: сил, що вибили ґрунт з-під гостинності, заступивши її гостинним підприємництвом. Ось три його послуги: надати прихисток, їжу та питво. Віддавна вони зустрічаються під одним дахом: у готелі подорожній дістає зазвичай не лише ліжко, а й наїдок і напої. Ще й донині ознакою кращого готелю є ресторан і бар. Та поряд із цим так само з давніх-давен існують спеціальні типи закладів для окремих функцій гостинного підприємництва. Для їжі – ресторани (раніше – трактири), для ночівлі – готелі (раніше – заїзди), для випивання – кнайпа і бар (раніше – шинки, корчми чи таверни). Спільною для них усіх рисою є те, що первинно їх ледве чи можна було відрізнити від домашнього господарства. Так, вони й починалися саме як приватні хатні господарства,

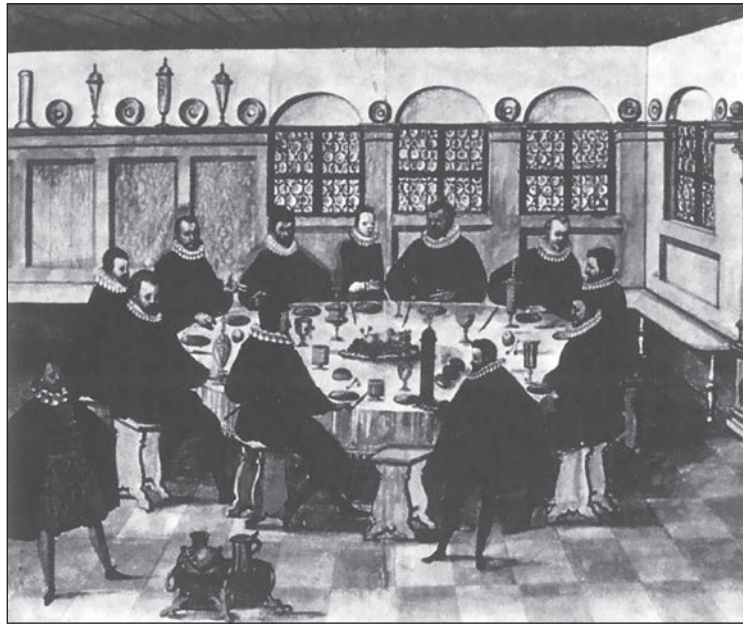

Застільне товариство в пивниці, XVI століття

(застільний гурток Йобста Тецеля, зображення із Тецелевої гостьової книги)

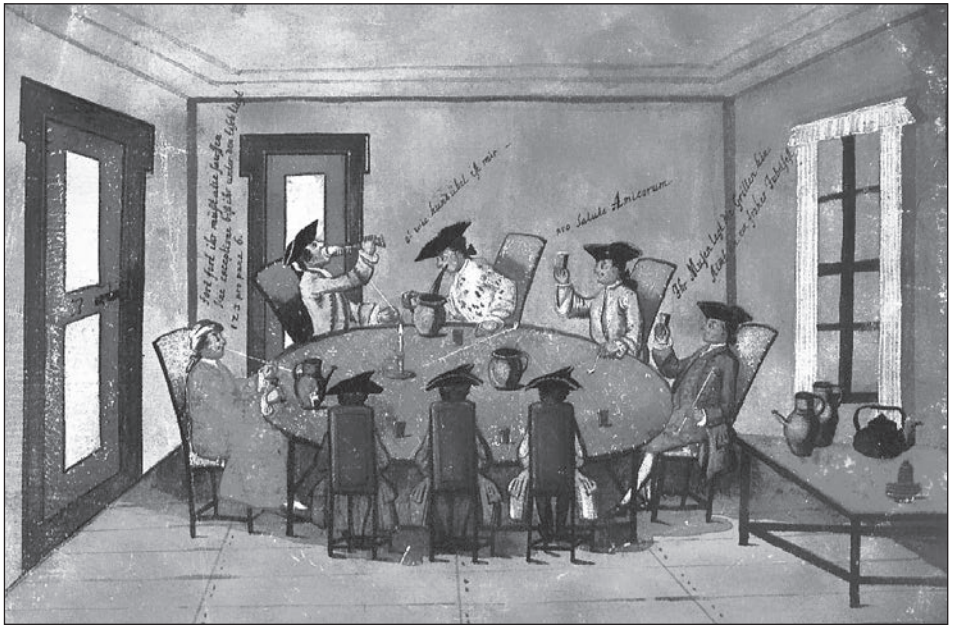

**Студентське товариство пиття і куріння,
середина XVIII століття, Єна**

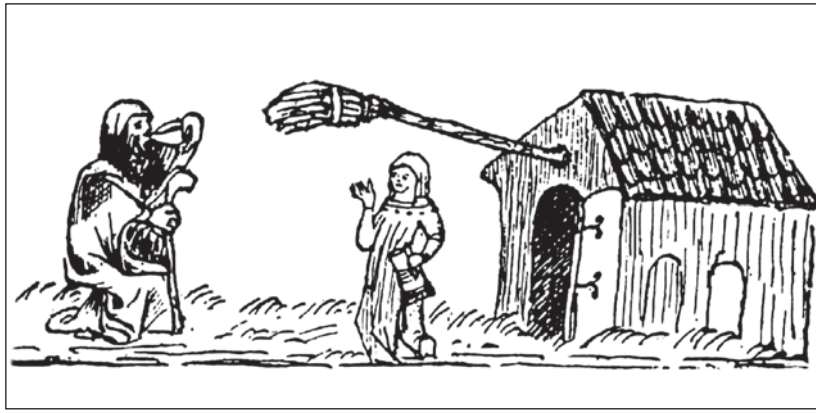

Середньовічна господа

Господарства, що за платню ладні були віддавати надмір пива чи вина власного виробу, повідомляли про це, вивішуючи на патику над вхідними дверима велетенський оберемок хмизу, мітлу або вінок. На виразний відгомін цього звичаю й досі натрапляємо в південнонімецьких «мітлових» чи райнських «вінкових господах». Із цієї вкрай примітивної форми (наш малюнок походить із XIII століття) протягом наступних сторіч розвинулися митецьки викуті залізні вивіски, які можна ще надибати в старих господах

які за платню удоступнювали чужинцям лише надмір (покоїв, страв, напоїв). І лише поступово цей комерційний аспект починає визначати обличчя заїзду. За розвитком інтер'єру кнайпи можна простежити, як попервах іще переважно приватний простір переобладнують відповідно до вимог комерційного подання алкогольних напоїв. І це переоблаштування простору відбувається в самому центрі кнайпи – у шинквасі.

Еволюція шинквасу

Гостьовий покій попервах є ідентичним до домашньої кухні. Кухня – це не лише місце приготування їжі, а й приміщення на всі випадки життя. Довкола відкритого каміна, на якому готують їжу, групується соціальне життя заїзду ще в XVIII столітті. І лише у великих заїздах і тільки для шляхетних подорожніх бували окремі кімнати. Родина господаря, челядь і подорожні/гості мішаються в цьому приміщенні універсального призначення, інакше кажучи, на час свого перебування гість належав, сказати б, до родини господаря з тією лише різницею, що він платить за свій побут.

Що більше заїзд розвивається до підприємницького закладу, то більшає вітальня і втрачає кухонний характер. Кухня, натомість, урешті опиняється в окремому приміщенні. Єдиний слід, який вона залишає у вітальні, – то власне відкритий камін, а також – зредукований до рівня декорації – посуд на стінах.

Коло 1800 року гостьова кімната емансипувалася від приватних покоїв господарів. Вона перетворилася на приміщення підприємництва, в якому обслуговують клієнтуру. Попри те, порівняно з іншими типами закладів підприємництва вона й надалі справляє радше приватне враження і виглядає як вітальня, удоступнена для загалу. Причина криється в тому, що вона ще не знає того, що починаючи від пізнього Середньовіччя вже дуже поширилося, – рундук. Рундук, чи прилавок, – це матеріальне маркування межі, через яке відбувається порозуміння між покупцем і продавцем. Минаючи рундук,

Від кухні до бару: розвиток гостьового покою

Приміщення, що його бачимо на полотні «Смак» (угорі) і рисунку «Всередині шинку» (с. 213) Адріана ван Остаде, – це і кухня, і вітальня, а заодно і світлиця господаревої родини. Тут усе зосереджено навколо груби, єдиної в домі

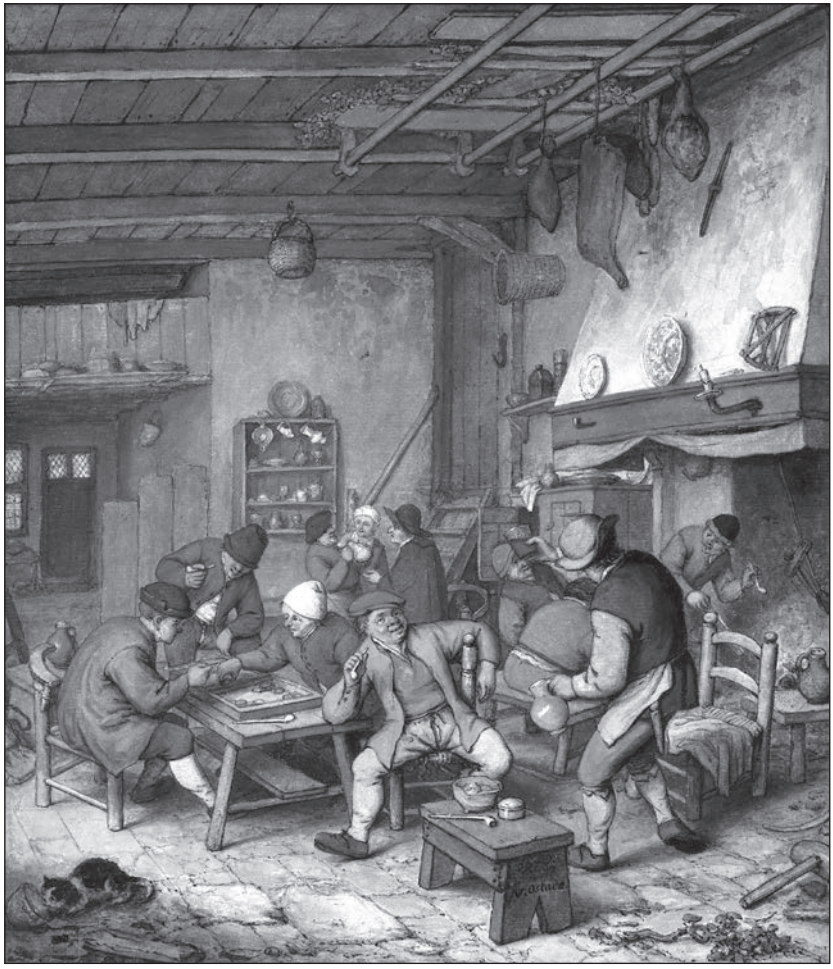

Те саме великою мірою стосується і сільської господи початку XIX століття на малюнку Ровлендсона, хоча тут уже чимало нового: виразно видно обслугу, а для відвідувачів виставлено столи. Та й власне кухню і барильце, звідки цідять пиво (на задньому плані), вже відділено від гостьової зали перегородкою

Міський варіант цієї перехідної форми від кухні до зали для відвідувачів пропонує зображення паризької корчми Рампоно XVIII століття. Тут просторову єдність кухні та покою для відвідувачів іще збережено, проте їх уже виразно розділяє простінок; крізь отвір у ньому обслуга забирає страви та питво для відвідувачів. Із кількості столів у залі для відвідувачів можна виснувати, як зріс оборот; саме він і спонукав шукати нові просторові розв'язки

Нарешті, на малюнках Роберта і Джорджа Крукшенків (с. 216 і 217 відповідно) бачимо, як «джинний палац» (Gin Palace), цей цілком новий тип питного закладу, відповідає тому зрослому оборотові. Шинквас, який уже видніє в корчмі Рампоно, відіграючи там, однак, підрядну роль, стає тепер панівним центром подій, таким-от «острівцем» чи осердям руху, довкола якого обертається ціла діяльність. Залу для відвідувачів із місцями для сидіння – якщо вони взагалі ще є – відділено від шинквасу. До неї заходять східцями (напис «Parlour Upstairs» [покій угору сходами])

Пиття навстоячки за шинквасом уже встигло стати звичною річчю. Утім, аж так послідовно шинок переоблаштували лише в твердинях капіталізму Англії та США. У Німеччині, натомість, шинквасові так ніколи й не вдалося вельми утвердитися в правах. Карл Каутський, пишучи 1891 року про англійський бар, має на оці затишок німецьких корчем: «Англійська корчма – це не що інше, як тільки крамниця, де продають спиртні напої. Вона облаштована так, щоб ні в кого не з'явилося спокуси засісти там надовше, ніж це конче необхідно, щоб спорожнити склянку, до того ж це відбувається навстоячки при шинквасі. Якогось спілкування, якогось обміну думками там катма»

товар опиняється у власності покупця, за умови, що той попередньо поклав за нього відповідну суму грошей.

Десь на початку XIX століття в Англії рундук повільно входить до гостьової кімнати. Він перетворюється на шинквас, або, вдаючись до англосакського терміна, бар. Разом із цим атрибутом умеблювання гостьова кімната остаточно втрачає свій приватно-затишний характер. Шинквас, як і рундук, є річчю, котрої немає в приватному домашньому господарстві. Утім, поряд із суто комерційним значенням перетворений на шинквас рундук швидко набуває ще й іншого, нового сенсу. Випивати чарку, стоячи при шинквасі (барі), – ось що поступово стало найавтентичнішою ситуацією в кнайпі. Причиною цього є близькість господаря і та обставина, що шинквас – це не тільки рундук, а й місце, де наливають напої. Очевидно, фізична близькість шинквасу оживляє атавістичний спогад про роль господаря як особи, що влаштовує гостину: дивовижно діаметральна суперечність до комерційного значення шинквасу як рундука.

Те, що шинквас на початку XIX сторіччя з'являється спершу в англійських великоміських кнайпах, так званих Gin Palaces («джинних палацах»), зраджує в ньому правдиве дитя Промислової революції. У цьому він дорівнює спиртові, будучи його внутрішньо-архітектурним відповідником. Коли горілка внаслідок високого вмісту алкоголю пришвидшує процес сп'яніння, шинквас прискорює – тобто скорочує – час перебування питця у кнайпі. Пиття бренді чи горілки – це не повільна насолода маленькими ковточками, а випивання одним духом. Цей процес такий короткий, що його здійснюють навіть стоячи. «Джинні палаци», що на початку XIX століття виростають у Манчестері й інших англійських промислових містах, наче гриби після дощу, через наявність шинквасу перетворюються на конвеєрні фабрики випивання. Один-єдиний заклад такого штибу в Манчестері «відпускає» за годину понад 400 клієнтів. 14 найбільших «джинних палаців» Лондона обслуговують за тиждень 270 000 відвідувачів – таке-от величеньке місто в собі. Не буде, отже, перебільшенням назвати шинквас нововведенням для поліпшення руху, словами істориків Ґоргема

й Данета – «достоту так само, як і площа Етуаль архітектора Османна чи мережа магазинів самообслуговування Вулворта». Шинквас уможливлює якісно новий перебіг руху в кнайпі. Він пришвидшує пиття, як залізниця – подорожування, а механічний ткацький верстат – вироблення тканин.

Утім, такого послідовного переобладнання кнайпа зазнала лише в Англії та США. Та обставина, що від початку XIX століття англо-американська кнайпа зветься коротко «бар», знаходить просте пояснення в тому, що шинквас (бар) і кнайпа злилися, стали ідентичними.

На європейському континенті, а надто в Німеччині, бар, тобто шинквас, так ніколи й не здобувся на таке домінантне значення. Порівняно з продовгуватим американським баром шинквас у німецьких кнайпах виглядає коротким обрубком. (Прикладом проміжної довжини може бути французький шинквас; тобто глибину комерційного проникнення в тій чи тій культурі можна простежити, серед іншого, і за допомогою довжини шинквасу.) Його істотними функціями є наливання напоїв, миття склянок і чарок тощо. В Англії та США цілком нормально пити при шинквасі, натомість у німецькій кнайповій культурі, згідно з неписаними правилами, це привілей завсідників. У німецькій кнайпі для пиття ще й досі сідають до столу. Тут панує та атмосфера, яку навіть в англійській мові позначають німецьким словом Gemütlichkeit (неквапливий затишок).

8. Штучні раї XIX століття

Якби я не боявся гашишу,
я напихався би ним замість хліба.
Флобер

Кожне суспільство має ті засоби насолоди та дурмани, на які заслуговує, яких потребує і які може знести. Для західної культури алкоголь іще з античності є, власне, *тим* центральним дурманом. Хоч у яких формах його вживають – як вино, пиво чи горілку, – він став таким неодмінним складником нашої культури, що ми вже навіть не уявляємо себе без нього. Щоправда, знову і знову були спроби вилучити алкогольні напої з обігу. Та всі вони, як і врешті американська заборона, виявлялися просто донкіхотівськими епізодами. І це при тому, що антиалкогольні рухи оперують переконливими аргументами. Надто вже очевидні соціально деструктивні наслідки алкоголізму. Алкогольна залежність є однією з найпотужніших цивілізаційних хвороб, а те, що її матеріальна причина – алкоголь – все одно так міцно закорінена в нашій культурі, демонструє, що та її цілком очевидно потребує.

Зовсім інакше, натомість, виглядає справа з іншою групою дурманів, які в інших культурах здобулися на неймовірне значення, а ось в Європі їм так ніколи й не вдалося по-справжньому прижитися. Прикметно, що німецькою вони називаються Rausch*gifte* (дослівно «дурманні *отрути*». – *Пер.*) – назва, яку застосовують до алкоголю хіба що його найзапекліші ідеологічні супротивники. Яке за цим криється значення, пояснює критик культури Рудольф Ґельпке, вдаючись до традиції Ніцше та Ернста Юнґера: «Уже саме вживання

вислову “Rausch*gift*” у стосунку до більш-менш усіх дурманних середників (за винятком алкоголю) щонайвищою мірою ненаукове. Бо ж “Gift” (“отрута”) – це не та чи та речовина, адже конкретна речовина лише в певному *дозуванні* діє на певний організм “отруйно”. Отож одна речовина в різних дозах може знайти застосування як дурман або як отрута… Існує лише одна можливість об’єктивного виправдання поняття “Rauschgift”, і це ототожнення понять “Rausch” і “Vergiftung” (“одурманення” та “отруєння”). Хто мислить і судить так, мислить і судить принаймні чесно. Утім, тоді він мусить бути послідовним і *кожне без винятку* одурманення кваліфікувати як “отруєння”. Крім того, йому доведеться помістити й *алкоголь* на доволі почесне місце у своєму чорному списку “дурманних отрут”… Кожному європейцеві, за винятком якихось сектантів, інстинктивно здасться сміховинним, коли вино називають “отруйним дурманом”. І він таки матиме рацію: це й *справді* сміховинно. Проте той самий європеєць водночас не побачить нічого лихого в тому, коли внаслідок технічного озахіднення нашої планети і за допомогою якихось організацій і комісій […] азіатам, індіанцям та іншим небілим забороняють *їхні* наркотики власне як “дурманні отрути”, посилаючись на якусь буцімто об’єктивну науку» (курсив в оригіналі).

Заборона Rauschgifte (опію, гашишу, марихуани, кокаїну, героїну, морфію тощо) та їх-таки легалізація в сьогоднішньому світі – явища порівняно недавні. Марно, скажімо, шукати статтю «Rauschgift» у словнику Ґрімів. Це слово потрапляє в обіг щойно в XX столітті. Аж до кінця XIX сторіччя дурмани трактували й уживали за принципом laissez faire*. Добрим прикладом того, як великодушно й наївно їх уживали та з якими наслідками, може слугувати історія опію.

* Хай буде, як буде *(фр.)*.

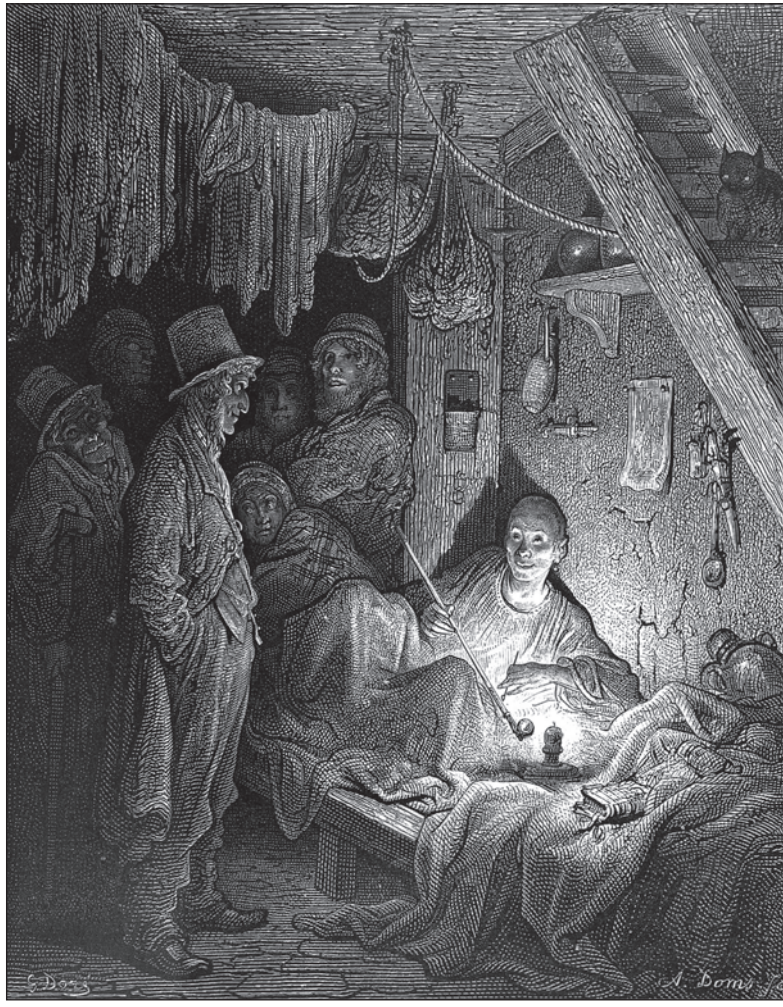

Опійний притон у лондонському Іст-Енді, близько 1870 року
(дереворит Ґустава Доре)

Опій, пролетаріат і поезія

На початку XIX віку опій був загальнопоширеним заспокійливим і знеболювальним засобом. Його роль була близька до тієї, яку нині має аспірин. Він посідав надійне місце в домашній аптечці. Домашній лікар приписував опій частіше за будь-які інші ліки. Його можна було вільно купити в аптеках, ціна на нього була порівняно невисока. Опій уживали для подолання нервових та істеричних станів, проти неспокою перед дорогою, мігрені тощо. Либонь, найзначніше застосування він мав у соках і сиропах, які подавали дітям, щоб приспати їх. Відомі узалежнені від опію особи того століття зазвичай датують витоки цієї залежності саме своїм просякнутим опієм дитинством.

Проте опій посідав надійне місце не лише в домашній аптечці. Крім того, він був важливим складником життя робітничого класу. Маркс, якому належить знаний вислів про «релігію як опій для народу», прекрасно знав, що в ті часи народ і справді вживав опій: «Як у фабричних, так і в землеробських округах Англії споживання опіуму дорослими робітниками і робітницями все збільшується»*. Розмах, якого набуває роздрібна торгівля та споживання опію, дуже значний, майже порівнянний із кнайповим підприємництвом. В одному тогочасному звіті сказано, що «у кожному селі цієї околиці була крамниця, в якій на полицях сотнями громадилися пляшечки лавдануму (лавданум – розчин із алкоголю та опію, є найпоширенішою формою споживання опію. – *В. Ш.*), готові до продажу робітникам, що в суботу сунули з фабрик». Вельми жваве уявлення про самоочевидність, доступність і дешевизну опію подає Томас де Квінсі у «Зізнаннях одного англійського пожирача опію»: «Троє поважних лондонських аптекарів, що мешкають у вельми віддалених одна від одної дільницях і в яких я недавно випадково купував невеличкі порції опію, запевняли мене, що кількість шанувальників опію,

* Маркс К. Капітал. Т. 1 // Маркс К., Енгельс Ф. *Твори в п'ятдесяти томах. Т. 23.* К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963. С. 848.

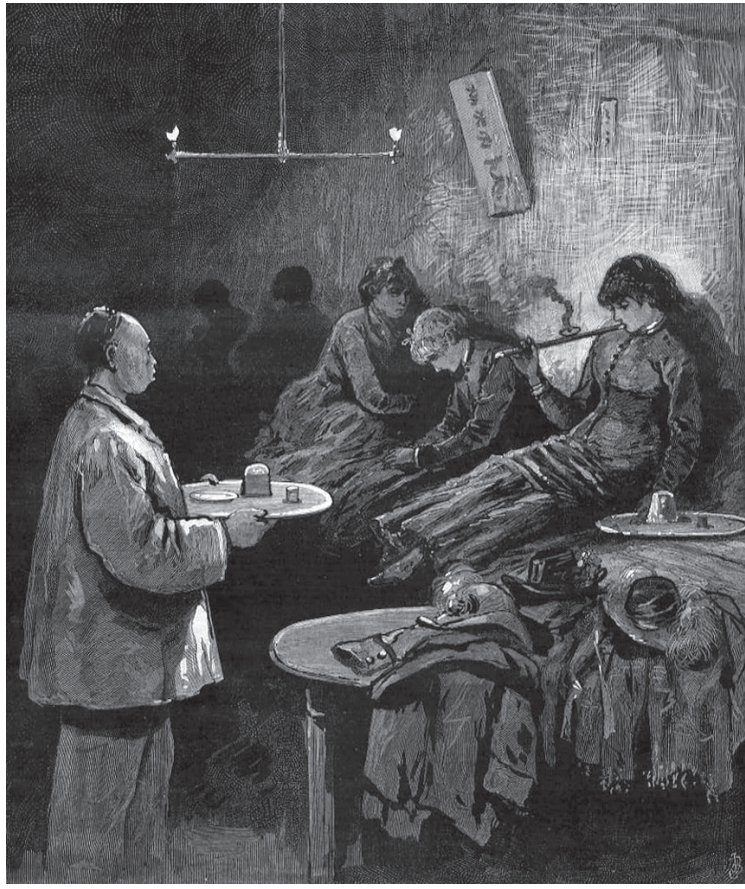

**Нью-йоркські робітниці за курінням опію,
кінець XIX століття**

як я їх називаю, тепер невимовно велике… Ці висловлювання стосувалися винятково Лондона. Проте читача, мабуть, ще більше здивує те, що я почув декілька років тому, будучи переїздом у Манчестері, одразу від кількох бавовняних фабрикантів, а саме – що їхні робітники з разючою швидкістю призвичаюються до поїдання опію, тож щосуботи пополудні аптекарі просто-таки нашпиговували свої прилавки пілюлями в 1, 2 або й 3 грани*, аби дати гідну відповідь на вечірній попит. Вони стверджували, буцімто безпосередньою причиною цієї звички є низька платня, що не дозволяє робітникам заливати очі пивом або горілкою, а відтак можна сподіватися, що зі зростанням статків це лихо знову зникне».

Цю повсякденність опію для робочого люду в першій половині XIX сторіччя ми схильні тим легше забувати, з огляду на загально значно відоміший факт, що мистецький і літературний авангард того часу аж надмір радо вживає опій, а також гашиш, який у ті часи вважали його близьким родичем. Де Квінсі, Колридж, По, Бодлєр, Нерваль, Теофіл Ґотьє – ось далеко не повний перелік лише найзнаменитіших споживачів опію та гашишу. А паризький «Клуб гашишників» узагалі програмово проголошує рівність літературної продукції та споживання наркотиків. Опієво-гашишне покоління XIX століття – це романтичне покоління, що проголошує митця як асоціальну постать. Життя і мистецтво повинні злитися водно, радикально відмежовуючись від дедалі осоружнішого міщанського світу, від якого це покоління втікає до фантастичного ерзац-краєвиду – Орієнту. Наркотики орієнтального походження, опій і гашиш, мало не у фізіологічний спосіб переносять поетичну фантазію саме в цей край. Мандрівка на цей фантастичний Схід, у яку вирушає сп'янілий від опію поет, перетворюється на витвір мистецтва у тексті, написаному на підставі цих марень. Життя і мистецтво зливаються водно, одне й друге однаково фантастичне, несправжнє, асоціальне. Цю перевагу одурманення гашишем над сп'янінням від алкоголю Бодлєр виразно сформулював як програму асоціальності.

* 1 гран = 0,0648 грама.

Опійні марева

Джон Мартин – на відміну від своїх сучасників-літераторів Томаса де Квінсі та Колриджа – сам не був «пожирачем опію». Однак у своїх фантастичних візіях він зафіксував марева, що їх у наркотизованому стані бачили колеги. Його картини, приміром «Валтасарів бенкет», 1826 (с. 228-229) або «Падіння Ніневії», 1829 (вгорі), виказують зачарування тим самим поєднанням оргіастичної та руйнівної стихії, яке так захоплювало і мучило опійних сновид.

1822 року де Квінсі так пише про опій: «Із глибин темряви, із фантастичних, породжених мозком образів ти зводиш міста і храми, прекрасніші від Фідієвих чи Праксителевих витворів, осяйніші за розкоші Вавилона чи Гекатомпілоса, а з "хаосу сновидіння" викликаєш обличчя давно похованих красунь і блаженні риси близьких, які колись мешкали в тому домі, викликаєш очищеними від "могильного пороху", назад, на світло дня».

Замилування в усьому орієнтальному, яке в той час панує в Європі, сягає апогею в опійних видивах поетів і на полотнах Джона Мартина

Алкогольне сп'яніння є для нього фактично передбачуваною, контрольованою, раціональною міщанською справою, натомість одурманення гашишем – це зло у розумінні, що його подає назва Бодлєрової знаменитої поетичної збірки, – себто асоціальне, егоцентричне, деструктивне: «Вино зміцнює волю, гашиш нищить її. Вино кріпить тіло, гашиш – це зброя самогубства. Вино робить добрим і лагідним. Гашиш ізолює… Воістину, навіщо працювати, мучитися, писати, творити, хай там що, коли одним-єдиним порухом можна здобути рай? Одне слово, вино призначене для людей, що працюють і заслужили його. Гашиш, натомість, із категорії самітницьких утіх; він наче створений для нещасного нероби». Сьогодні з цим описом впливу гашишу погодився би кожен начальник поліційного відділку. Ось тільки висновки, які він із нього зробив би, виявилися б діаметрально протилежними до Бодлєрових.

І справді, літератори XIX століття, що складали данину опієві та гашишу, виконували дивну, протилежну до їхніх намірів функцію. Вони, так би мовити, допомагають міщанському суспільству знайти формулювання для заборони наркотиків. Треба сили уяви й антиміщанського афекту поетів, що описують опій і гашиш як рушій розширення та розчинення «я», щоб розбуркати суспільство з його байдужості. Щойно опубліковані поетичні видива звертають увагу суспільства на недобачувану досі дію наркотиків, і тільки внаслідок того асоціального значення, яке поети надають опієві та гашишу, ці речовини втрачають характер щоденних хатніх засобів і раптом постають як загрозливе – тобто таке, що загрожує буржуазному індивідові, – отруйне дурманне зілля. Це, звісна річ, не означає, що без опіумної поезії XIX століття не було б сучасного антинаркотичного законодавства. Наполягати на такому причинно-наслідковому зв'язкові було б абсурдно. Так, протягом XIX століття люди поступово відкривали й цілком *реальні* небезпеки, що їх породжують наркотики. Однак заходи контролю та заборони, якими намагається захистити себе від них суспільство, є також такою-от річчю в собі. Ще іншою ділянкою, в якій вдавалися до цих заходів, є емоційна

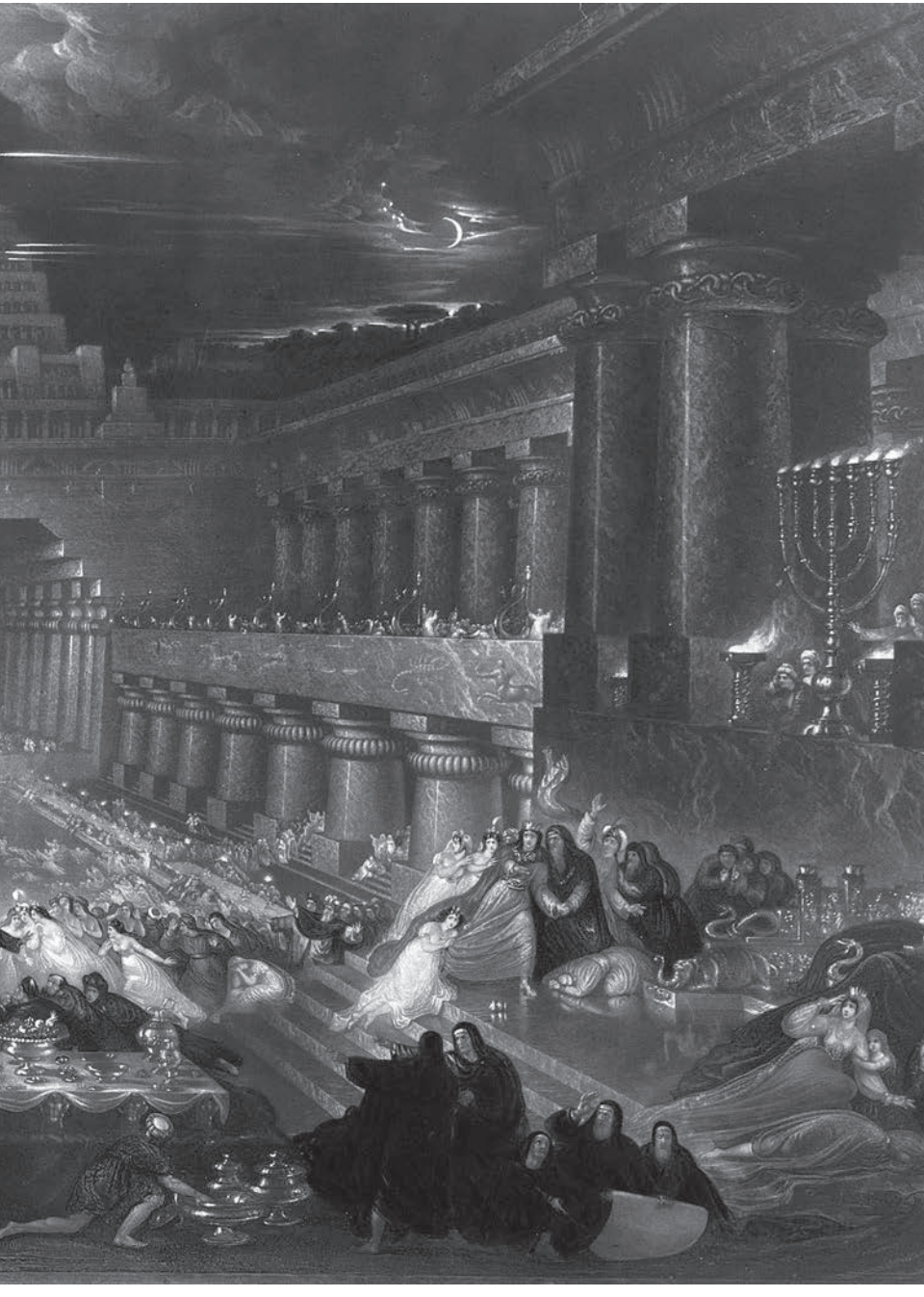

атмосфера. Бо ж глибоко закорінений страх перед наркотиками як такими, що принаймні ще кілька років тому визначав ставлення до них, не можна пояснити лишень реальними небезпеками. Міщанські фантастичні страхи є просто дзеркальним відображенням поетичних мріянь; вони, щоправда, не такі поетичні, зате цілком незаперечно є їх відбитками.

Численні відкриття спричиняються до того, що наприкінці XIX століття наркотики вже не розглядали й не вживали так наївно, як у першій половині цього-таки сторіччя. Спершу визнали феномен виникнення залежності. Томас де Квінсі писав «Зізнання одного англійського пожирача опію» як історію хвороби узалежненого, який виразно це усвідомлює. Відкриття технології виготовлення морфію (1817) та героїну (1874) з опію означає для сфери наркотиків те саме, що горілка та бренді для питущих: помноження токсичної дії зі значними соціальними наслідками. Нового виміру проблемі наркотиків надає передовсім морфій. Уперше його масово застосовують у лазаретах великих воєн XIX століття – Кримської, Громадянської війни в США, зрештою, Першої світової. Ці війни відіграють роль помножувачів наркотичної залежності. Із військового життя морфій проникає у цивільне – відбувається достоту такий самий процес експансії, який спостерігаємо під час Тридцятирічної війни із тютюном.

Унаслідок цих фармакологічних і соціальних тенденцій наркотична залежність уперше стає суспільним феноменом, якого вже не можна ігнорувати. І однак законодавства ліберальних «державницьких сторожів» зволікають із застосуванням рішучих заходів. Один із найперших обмежувальних законів, англійський «Pharmacy and Poisons Act» 1868 року, лише констатує і так уже загальноприйняте: що опій вільно продавати тільки в аптеках. Скільки та кому – це вже полишено на розсуд самого аптекаря. (Такою ж ліберальною є, до речі, і торгівля отрутами. Тут законодавство лише вимагає, щоб аптекар знав клієнта.)

Вирішальний поштовх до сучасного антинаркотичного законодавства надходить, урешті-решт, із-поза Європи. Ним виявилася та фатальна роль, яку опій відігравав у Китаї. Від

китайської опієвої проблеми спалахує одна з найбільших морально-політичних кампаній XIX століття, запалом порівнювана лише з агітацією проти рабства. Апофеозу та водночас завершення ця антиопієва кампанія сягає в низці міжнародних угод незадовго перед вибухом Першої світової війни. Їхньою метою було здобути контроль над міжнародною торгівлею опієм. А національні антинаркотичні законодавства окремих країн були, можна сказати, попервах просто додатками до цих угод. У найістотніших рисах вони чинні до сьогодні.

Опій і колоніалізм

У громадській думці XIX століття – та й, зрештою, донині – китайська культура вважається опіумною культурою (або ж антикультурою) par exellence. Але такою вона стала лише в останні два-три сторіччя. Аж до XVIII сторіччя опій відомий Китаєві такою самісінькою мірою, як і Європі. Нове знайомство відбувається саме за європейським посередництвом, і провідну роль тут відіграє англійська Ост-Індська компанія. Починаючи від XVII століття вона веде жвавий торговельний обмін із Китайською імперією. «Китайські товари», такі люблені в європейських верхівках – чай, шовк, порцеляна, – виявляються вельми прибутковими предметами торгівлі. У XVII – на початку XVIII століття, коли Середнє царство ще було рівноправним торговельним партнером європейських потуг, за них справно платили готівкою, бо ж Китай не мав потреб у товарах, що їх могли запропонувати європейці.

Ситуація змінюється протягом XVIII століття, коли Китайська імперія ослабла такою мірою, що європейські потуги – насамперед Англія – можуть дозволити собі агресію. Торгівлю між рівноправними партнерами заступає диктат Ост-Індської компанії, яка за потреби може підкріпити свою комерційну волю навіть військовою силою. Замість і далі платити за китайські продукти готівкою, це товариство пропонує предмет торгівлі дещо особливого роду – опій. Для самої Компанії це аж надто дешева речовина: її у великих обсягах виробляють

Куріння опію в Китаї

Від кінця XVIII століття воно є неодмінним складником щоденного життя. Хоча закони знову й знову забороняють опій, його все одно вживають усі без винятку верстви населення – так само, як в Європі курять тютюн. Опій курять вдома, щоб розважити ділового партнера (вгорі), або ж у спеціальних закладах (с. 233), таких само доступних, як каварні чи заїзди

Опій та імперіалізм

Цей плакат 1911 року подає становище Китаю очима націоналістів: велетень Китай, зв'язаний і привалений уламками скелі – опіумною залежністю, яку накинули ворожі потуги

на індійських плантаціях Компанії. Обрахували, що між 1767 і 1850 роками, себто менш ніж за сто років, споживання опію в Китаї зросло в 70 разів. Цілком зрозуміло, що таке зростання спричиняє далекосяжні соціальні наслідки. Тут просто-таки напрошується порівняння з англійською «джинною епідемією». Зрештою, роль опію в Китаї починаючи від XVIII століття можна порівняти з роллю кави в Європі від XVII віку: стагнація суспільно-політичного життя в Китаї, так би мовити, відбивається у споживанні опію, так само як ранньокапіталістична активність Західної Європи – у споживанні кави.

Поширення опію в китайському суспільстві пронизує геть усі класи населення – від низів і до самісінької верхівки. У звіті одного англійського місіонера з 1868 року надибуємо такий опис ситуації: «Великі китайські торговельні доми завжди тримають напоготові опій для своїх ділових партнерів. Найкращі лікарі розраховують, що під час відвідин хворого їх запросять на люльку опію, і сприймають дуже негативно, якщо таке запрошення не лунає. Урядники та поліцаї готові взятися до виконання службових обов'язків, хай якими нагальними вони є, лише після того, як їм спершу подадуть люльку опію. У заможних родинах необхідне для куріння опію причандалля належить до найпоказніших предметів хатнього побуту. [...] Ця паскудна вада вже давно загрожує заможності й добробуту цього народу. У всіх частинах імперії споживання опію і далі стрімко зростає. Його фатальні наслідки виявляються все виразніше. Його нещасних жертв видно щораз частіше й у дедалі більших кількостях. Закладів, де його пропонують, стає все більше, а стан нації дедалі погіршується».

Перші деструктивні соціальні наслідки опію виявляються від кінця XVIII сторіччя, а на початку XIX віку вони вже набувають катастрофічних масштабів. Китайський уряд знову й знову намагається боронитися проти цієї силою накиненої торгівлі, забороняючи куріння опію. Усе марно. Унаслідок сумної слави «опіумних воєн», спротив, урешті-решт, ламають силою зброї – і опій легалізують. Класичний випадок колоніальної канонерської дипломатії.

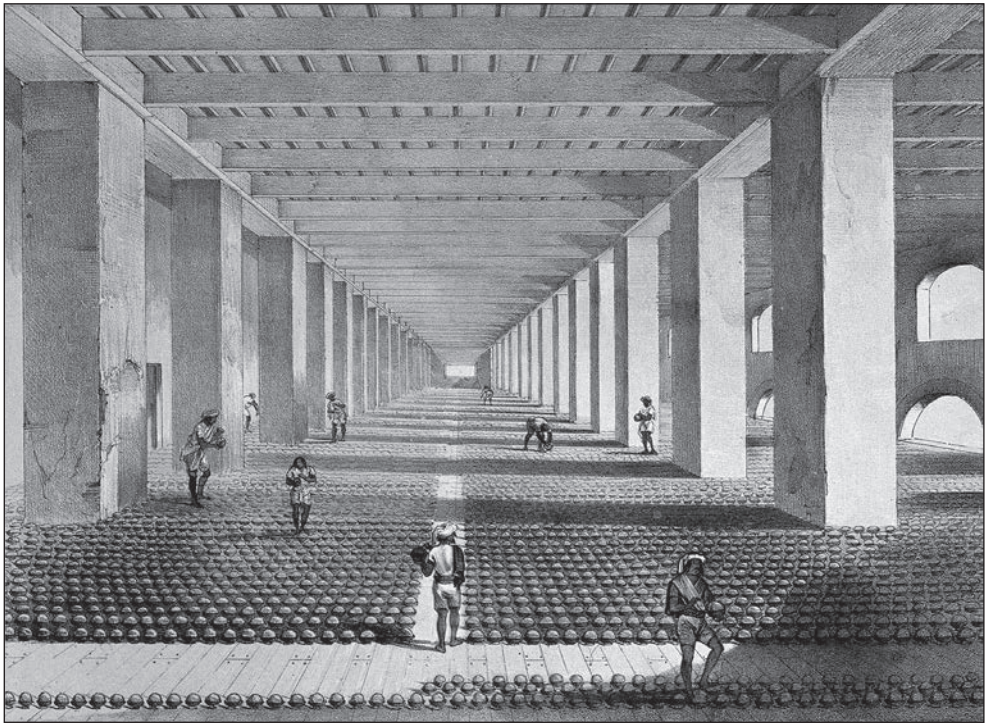

Опійна промисловість Ост-Індської компанії

Виробництво дурману, що залив Китай, відбувається у справді неймовірних обсягах. Після того як опійну масу виварять, її в невеликих посудинах виставляють сушитися у велетенських залах (угорі), а потім складають у не менших приміщеннях, готуючи до транспортування (с. 237)

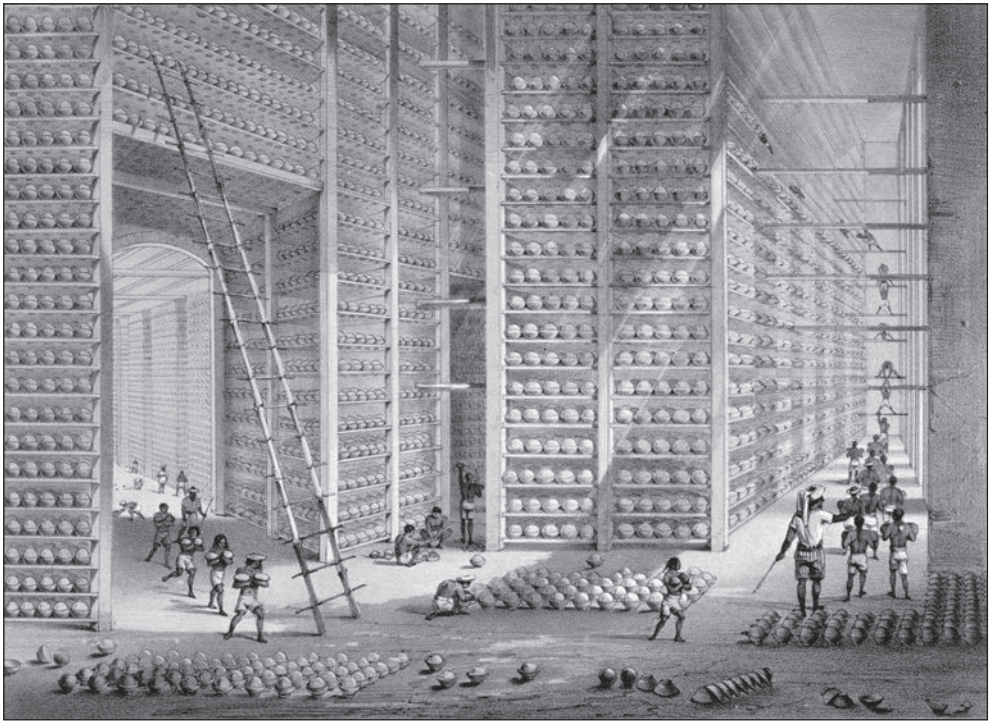

«Не дивно, – читаємо в одного коментатора про цей період колоніалізму, – що вирішальні дати в історії опійної проблеми і втрата самостійності східноазійських народів збігаються в часі» (Візлер). Опійною торгівлею європейський колоніалізм убивав одразу двох зайців: опій приносив величезні прибутки й водночас утихомирював покупців. Годі було й чекати антиколоніальних ідей, а про дії, від тих, хто перебував у реальності опійного марення, годі й казати.

Просто вражає, з якою розсудливістю і систематичністю колоніальні пани використовували із цією метою опій. Звичайно, їм і на думку не спадало допускати його всередину своїх країн. Генерал-губернатор Індії Ворен Гастинґс назвав опій «згубною» розкішшю, що, не будучи життєво необхідною, має бути піддана урядовій забороні для внутрішнього споживання, але не для експорту. Та й сама Ост-Індська компанія, що започаткувала опійну торгівлю й мала на ній найбільший зиск, у своїй заяві 1813 року назвала опій «огидним». Компанія заявляла, що в її інтереси не входить зростання попиту на опій в Англії, тому вона пропонувала якнайвище підняти ціни на цей медикамент у Британії та її заморських володіннях, наостанок додавши, що, якби існувала можливість повністю припинити його вживання, хіба крім медичних цілей, вона готова зробити свою пожертву заради інтересів людства.

Хоч як наївно й нестримано споживали опій в Європі XIX сторіччя, це нітрохи не можна порівняти зі становищем у задурманеному опієм напівколоніальному Китаї. Європа не втрачала підсвідомого – чи то інстинктивного – контролю над цим наркотиком, і те, що кілька десятків поетів-романтиків одурманювалися ним донесхочу або тисячі робітників заміняли ним алкоголь, не варте уваги, порівняно з тим, що діялося в Китаї. Опій у Європі завжди залишався маргінальним дурманом.

Яким міцним і здоровим було інстинктивне намагання Заходу тримати опій на відстані від своєї соціальної системи, добре демонструє торговельна статистика англійської Ост-Індської компанії. Чималі прибутки від продажу опію

до Китаю – це лише один бік її бухгалтерського балансу. На другому боці стоїть імпорт китайського чаю до Англії. За чай – напій, що тримав англійців у потрібному тонусі для здійснення їхніх глобальних справ, – вони платили опієм, який приносив у китайське суспільство млявість, сонливість, бездіяльність, одне слово, робив його неконкурентоспроможним і легко керованим. «У найзагальнішому вигляді, – пише історик Гарві Теф, – англійську торгівлю з Китаєм можна описати як обмін опію на чай переважно за посередництва Ост-Індської компанії. [...] 1831 року, приміром, Китай закупив опію в індійських виробників на 11 мільйонів фунтів стерлінгів, що дало Ост-Індській компанії змогу виділити 8 мільйонів на закупівлю чаю». Опій взамін на чай – ось та формула, що не тільки пояснює успіхи англійського імперіалізму на Далекому Сході, а й вичерпно відтворює ставлення Європи до «третього світу».

Нова терпимість

Регулярне споживання наркотиків веде до звикання. Коли на перших етапах його дія ще надзвичайно збудлива і п'янка, то при подальшому споживанні вона пригасає. Це стосується не лише індивідів, а й цілих культур. Кожна історично значуща зміна культури насолоди – це фактично не що інше, як звикання великих мас людей до відповідно все нових «засобів насолоди» і сп'яніння. «Можливо, – якось зауважив Ернст Юнґер про вино, – його первинну навальну силу доместикували тисячоліття споживання. Потужніші – але й моторошніші – речі довідуємося з міфів, у яких Діоніс зі своїм почтом сатирів, силен, менад і кровожерних звірів влаштовує бенкети». Через цей процес звикання чи одомашнення пройшли всі «засоби насолоди», що за Нового часу влилися в європейську культуру. Від тих фантастичних сподівань і побоювань, якими XVII століття вітало каву, тютюн та інші екзотичні продукти, в нашому сьогоднішньому споживанні залишилося так само мало, як діонісійського в міщанському вечорі при вині. Насо-

лоди, що попервах неймовірно збуджували людей новизною, перетворилися на буденні ритуали.

І лише дурманні наркотики на кшталт опію, гашишу, марихуани тощо ще й досі не залучені до цього процесу звикання. Тим-то вони й залишилися поза межами масового споживання, яке позначається на культурі. У цьому їх можна порівняти з ранньобуржуазними «засобами насолоди» XVII сторіччя. Іще триста років тому кава чи тютюн були значною мірою суперечливими речовинами, незрідка просто-таки забороненими, у кожному разі, далеко не усталеними «засобами насолоди». Їх сприйняли аж у XVIII столітті. Потреба в них виявилася надто потужна й надто тривка, щоб їх можна було заборонити. Суспільство і держава зробили з цього висновок, що, замість заборони, слід запровадити оподаткування. За часів Фридриха II лише податок із тютюну становив одну одинадцяту всіх державних стягнень Пруссії.

Є певні ознаки того, що сьогодні ще нелегальні наркотики (що, як ми пересвідчилися, стали нелегальними тільки порівняно недавно) може спіткати така ж доля. Від якогось часу – попри всі спроби притлумити цю тенденцію – можна спостерегти певне пом'якшення панівного досі ставлення до цих речовин. Десь приблизно до 1960 року воно в західноєвропейських країнах було позначене якимось страхом самого навіть контакту. У наркотиках убачали речовини, що змінюють стан свідомості, ба гірше: розчиняють ідентичність особистості, загрожують цілісності буржуазного суспільства. Починаючи від 1960-х років цей консенсус цілком очевидно захитався. Приблизно водночас із лібералізацією сексуальності в колах, що творять громадську думку і стиль, починає утверджуватися нове розуміння наркотиків. Страх контакту поступається місцем новому зацікавленню. Усталені погляди на дію наркотиків підпадають під ревізію. Відтепер наркотики розглядають як можливі ключі до нової чутливості. Такі популярні в молодіжній культурі шістдесятих слова, як «розширення особистості», «зміна свідомості», «досвіди "я"» тощо, перебувають у тісному зв'язку з одночасним споживанням

наркотиків. Покоління курців гашишу і марихуани символічно та фармакологічно протиставляють поколінню батьків, яке п'є алкоголь, і навпаки: старше покоління почувається загроженим із боку цього молодого покоління споживачів наркотиків. «Джойнт» («косяк») стає символом цього молодіжного руху. Куріння сигарет і пиття алкоголю уособлюють принцип капіталістичних здобутків, авторитету тощо, натомість гашиш і марихуана – звільнення від його влади.

Така інтерпретація – типовий продукт шістдесятих років – сама тепер перебуває на межі зникнення, разом із останніми рештками цього молодіжного руху. Утім, саме споживання наркотиків вочевидь є чимось більшим, ніж тимчасове віяння моди. У найпрогресивнішому західному індустріальному суспільстві, в США, куріння марихуани поширилося так, що всі наявні заборонні закони видаються дедалі номінальнішими. У багатьох федеральних штатах, як, наприклад, у Каліфорнії чи Нью-Йорку, спостерігаємо намагання припасувати законодавство до цих нових реалій, тобто легалізувати наркотики. Видається цілком імовірним і навіть майже прогнозованим, що гашиш і марихуана стануть колись такими самими загальними «засобами насолоди», як 300 років тому ним став тютюн, до того ж відбудеться це з однієї простої причини: їхня заборона спричиняє більший соціальний неспокій, ніж – контрольована – легалізація.

У США під час цієї дискусії утвердилося одне вельми значуще розмежування: розрізнення між *слабкими* та *сильними* наркотиками. До слабких зараховують гашиш і марихуану, до сильних – героїн і ЛСД. Сенс цього розмежування очевидний. Ідеться про попереднє рішення, чи є ці наркотики суспільно припустимі. Декларування таких популярних наркотиків, як гашиш і марихуана, під рубрикою «слабких», інакше кажучи – засадничо безпечних, можна витлумачити і як перший крок до їхньої легалізації. І навпаки: означення ЛСД, героїну тощо як «сильних наркотиків» указує на те, що тут суспільство і держава встановлюють нову межу, порушення якої і надалі каратиметься.

«Марихуана менш отруйна від тютюну і м'якша від горілки», – таким ледь недбалим формулюванням Марґарет Мід, нині вже покійна перша леді американської антропології, підсумувала цей новий панівний погляд на слабкі наркотики. Інакше кажучи, коли гашиш і марихуана потрапили до індексу слабких наркотиків, їх вилучили з моторошного світу «дурманних отрут» і перенесли в невинне сусідство із тютюном та алкоголем, здійснивши цим вирішальний крок на шляху перетворення «дурманної отрути» на «засіб насолоди».

Приблизно водночас із цим новим поглядом на наркотики визріло й нове ставлення до традиційного «засобу насолоди» – тютюну, але в цілком протилежному напрямку. Якщо тенденцію наркотиків можна окреслити як експансію, то коли мова про куріння, ідеться про редукцію. На підставі численних наукових досліджень уважають доведеною шкідливість куріння для здоров'я. Ця обставина, щоправда, ще ніде не допровадила до цілковитої заборони куріння, зате позначила виразні тенденції до його обмеження. У цьому найдалі зайшли американці. У багатьох громадських місцях у США куріння заборонено. Закон уже багато років зобов'язує фірми-виробників уміщувати в рекламі виразні вказівки на шкідливість куріння для здоров'я. Соціальна й культурна стигматизація куріння найпослідовніше відбувається саме в тих колах населення, які в пошуках альтернативних форм життя відкрили для себе слабкі наркотики. Скорочення куріння та експансія споживання слабких наркотиків – це два внутрішньо пов'язаних процеси. На підставі цього можна зробити декілька висновків. Можливо, в цих процесах провіщає себе епохальна зміна в культурі насолод, подібно до тієї, що триста років тому розпочалася разом із кавою і тютюном. І якщо слабким наркотикам судилося колись стати загальнодоступними та масовими «засобами насолоди» суспільства, яке – за браком ліпшого означення – можна назвати «постіндустріальним», то в них так само можна буде простежити якісні риси цього нового суспільства, як триста років тому на прикладі

споживання кави й тютюну можна було простежити новий характер ранньобуржуазного суспільства. Цю аналогію можна ще розширити. Так само, як у XVII столітті спроби заборонити каву й тютюн символізували останні баталії середньовічного світогляду (який цілком справедливо зачув у нових «засобах насолоди» модерну буржуазну динаміку), так і сьогодні ще наявні заборони наркотиків можна тлумачити як останню битву буржуазної раціональності та самодисципліни.

Бібліографія

Загальні праці

Bibra, Ernst von, *Die narkotischen Genußmittel und der Mensch*. Nürnberg 1855.

Blum, Richard H., *Society and Drugs*. San Francisco 1970.

Blum, Richard H., *Students and Drugs*. San Francisco 1969.

Brillat-Savarin, Anthelme, *Physiologie des Geschmacks*.

Hartwich, C., *Die menschlichen Genußmittel. Ihre Herkunft, Verbreitung, Geschichte, Anwendung, Bestandteile und Wirkung*. Leipzig 1911.

Hémardinquer, Jean-Jacques (ред.), *Pour une histoire de l'alimentation*. Paris 1970 (Gesammelte Зібрані статті з журналу «Annales»).

Kant, Immanuel, *Anthropologie*, I.Teil, I.Buch, § 29 (про дурмани, зокрема алкоголь).

Krünitz, Johann Georg, *Oeconomische Encyclopädie,* Brünn 1787 ff. (Stichworte: Bier, Branntwein, Caffee, Chocolate, Thee, Taback і т.д).

Lewin, Louis, *Phantastika. Die betäubenden und erregenden Genußmittel*. Berlin 1927.

Moleschott, Jacob, *Der Kreislauf des Lebens*. Mainz 1852.

Moleschott, Jacob, *Die Physiologie der Nahrungsmittel*. Darmstadt 1850.

Reich, Eduard, *Die Nahrungs- und Genußmittelkunde*. Göttingen 1860 (у 2 т.).

Tannahill, Reay, *Food in History*. New York 1973.

Teuteberg, Hans J. und Wiegelmann, Günter, *Der Wandel der nahrungsge-wohnheiten unter dem Einfluß der Industrialisierung*. Göttingen 1972.

Tiedemann, Friedrich, *Physiologie des Menschen*. Darmstadt 1836 (зокрема ч. 3, § 221).

Прянощі в Середні віки

Austin, Thomas (ред.), *Two Fifteenth-century Cookery Books (Harleian MSS. 279... and Harleian MSS. 4016) London* 1888 (Early English Text Society. Original Series, no. 91).

Cosman, Madeleine Pelner, *Fabulous Feasts. Medieval Cookery and Ceremony.* New York 1976.
Dickenmann, J. J., *Das Nahrungswesen in England vom 12. bis 15. Jahrhundert* (у кн.: Anglia, Jg. xxvii, p. 453–515).
Furnivall, F. J., *Early English Meals and Manners.* London 1868 (Early English Text Society. Original Series, no. 32).
Grupp, Georg, *Kulturgeschichte des Mittelalters.* Stuttgart 1894 (у 2 т.).
Henisch, Bridget Ann, *Feast and Fast.* University Park/London 1976.
Heyd, W., *Geschichte des Levantehandels im Mittelalter.* Stuttgart 1879 (у 2 т.).
Heyne, Moritz, *Das deutsche Nahrungswesen, von den ältesten geschichtlichen Zeiten bis zum 16. Jahrhundert.* Leipzig 1901 (2-й том книги «Fünf Bücher Deutscher Hausaltertümer»).
Mead, W.E., *The English Medieval Feast.* London 1931 (2-ге вид. 1967).
Parry, John W., *Spices.* New York 1969.
Pirenne, Henri, *Economic and Social History of Medieval Europe.* London 1936.
Prutz, Hans, *Kulturgeschichte der Kreuzzüge.* Berlin 1883.
Schulte, Aloys, *Geschichte des mittelalterlichen Handels und Verkehrs.* Leipzig 1900 (у 2 т.).
Schultz, Alwin, *Deutsches Leben im 14. und 15.Jahrhundert.* Wien 1892.
Schultz, Alwin, *Das höfische Leben.* Leipzig 1889 (у 2 т.).
Warburg, Otto, *Die Muskatnuß.* Geschichte, Botanik, Kultur usw. 1897.
Webb, Margaret J., *Early English Recipes, selected from the Harleian MS. 279 of about 1430.* Cambridge 1937.

Кава, чай і шоколад

Blegni, Nicolas de, *Le Bon Usage du Thé, du Caffeé, du Chocolat.* Lyon 1687.
Boehn, Max von, *Rokoko. Frankreich im 18. Jahrhundert.* Berlin 1923.
Bradley, Richard, *The Virtue and Use of Coffee, with Regard to the Plague, and other Infectionus Distempers.* London 1721.
Bramah, Edward, *Tea and Coffee.* London 1972.
Cadet-de-Vaux, Antoine Alexis, *Dissertation sur le café.* Paris 1807.
Cheney, Ralph Holt, *Coffee. A monograph of the Economic Species of the Genus Coffea.* New York 1925.
Delrue-Schrevens, L., *Le café. Etude historique et commerciale.* Tournais 1886.

Dufour, Philippe Sylvestre, *Traitez Nouveau et curieux du café, du thé et du chocolat.* Lyon 1685.
Ellis, Aytoun, *The Penny Universities. A History of the Coffee Houses.* London 1956.
Fincke, Heinrich, *Handbuch der Kakaoerzeugung.* Berlin 1936 (містить історичний розділ).
Forrest, Dennys, *Tea for the British. The Social and Economic History of a Famous Trade.* London 1973.
Fosca, F., *Histoire des cafés de Paris.* Paris 1934.
Franklin, Alfred, *Le café, le thé et le chocolat.* Paris 1893 (т. 13 із серії «La vie privée d'autrefois»).
Gibb, D. E. W., *Lloyd's of London. A Study in Individualism.* London 1957.
Gleichen-Russwurm, Alexander von, *Das galante Europa.* 1911.
Goubard d'Aulnay, G.-E., *Monographie du café.* Paris 1832.
Hahnemann, Samuel, *Der Kaffee in seinen Wirkungen.* Leipzig 1803.
Hewitt, Robert, *Coffee; its History, Cultivation, and Uses.* New York 1872.
Hoffmann, Paul, *Aus dem ersten Jahrhundert des Kaffees* (у кн.: Archiv für Kulturgeschichte, т. 8, с. 405–441, т. 9, с. 90–104).
Jacob, Heinrich Eduard, *Sage und Siegeszug des Kaffees.* Hamburg 1952 (2-ге вид.).
Jünger, Wolfgang, *Herr Ober, ein' Kaffee.* München 1955.
Krüger, Johann Gottlob, *Gedancken vom Caffee, Thee und Toback.* Halle 1743.
Leussink, Bernhard Arie Günter, *Der Einfluß des Tee-, Kaffee- und Tabakgenusses auf die menschliche Gesundheit im Urteil deutscher Wochenzeitschriften, Zeitungen und Intelligenzblätter im Zeitraum von etwa 1730 bis 1780* (друкована дисертація, Münster 1957).
Lillywhite, Bryan, *London Coffee Houses. A reference book.* London 1963.
Linné, Carl von, *Gedanken vom Kaffee* (у кн.: Nützliche Sammlungen, 86. Stück, Hannover 1758. Стаття була опублікована анонімно, але в бібліографії Вольфа Мюллера приписана Ліннею).
Lippmann, Edmund O. von, *Geschichte des Zuckers.* Berlin 19Z9 (2-ге вид.).
Michelet, Jules, *La Régence* (Histoire de France, т. 15). Paris 1863.
Moseley, Benjamin, *Abhandlung von den Eigenschaften und Wirkungen des Caffee.* Lübeck 1886 (2-ге німецьке видання з англійського оригіналу).

Müller, Wolf, *Bibliographie des Kaffees, des Kakao, der Schokolade, des Tee und deren Surrogate.* Bad Bocklet 1960 (Bibliotheca bibliographica).
Müller, Wolf, *Seltsame Frucht Kakao.* Hamburg 1957.
Robinson, Edward, *The Early English Coffee House.* London 1893 (репринтне видання 1973).
Rogue, Jean de la, *Voyage de l'Arabie Heureuse.* Amsterdam 1716.
Rothfos, Bernhard (ред.), *Coffea Curiosa.* Hamburg 1968.
Routh, Harold, *Steele and Addison* (у кн.: The Cambridge History of Engl. Lit.).
Rumford, Benjamin, *Of the excellent qualities of coffee, and the art of making it...* London o. J. (бл. 1800).
Savary des Bruslons, Jacques, Dictionnaire universel de commerce. Paris 1723 (статті: Café, thé, chocolat).
Schiedlausky, Günther, *Tee, Kaffee, Schokolade. Ihr Eintritt in die europäische Gesellschaft.* München 1961.
Schöner, Erich, *Das Viererschema in der antiken Humoralpathologie* (у кн.: Sudhoffs Archiv, Beiheft 4, 1964).
Schwarzkopf, S. A., *Der Kaffee in naturhistorischer, diätetischer und medizinischer Hinsicht.* Weimar 1881.
Tornius, Valerian, *Das Buch über die Schokolade.* Leipzig 1931.
Toth, Karl, *Weib und Rokoko in Frankreich.*
Ukers, William H., *All About Coffee.* New York 1922.
Ukers, William H., *All About Tea.* New York 1935.
Welter, Henri, *Essai sur l'histoire du café.* Paris 1868.
Westerfrölke, Hermann, *Englische Kaffeehäuser als Sammelpunkte der literarischen Welt im Zeitalter von Dryden und Addison.* Jena 1924.

Алкогольні трунки, питні ритуали й питні заклади

Adler, Viktor, *Gesammelte Reden und Schriften zur Alkoholfrage.* Wien 1922.
Bauer, Max, *Der deutsche Durst. Methyologische Skizzen aus der deutschen Kulturgeschichte.* Leipzig 1903.
Bode, Wilhelm, *Kurze Geschichte der Trinksitten und Mäßigkeitsbestrebungen in Deutschland.* München 1896.
Cavan, Sherri, *Liquor Licence; an ethnology of bar behavior.* Chicago 1966.

Engels, Friedrich, *Die Lage der arbeitenden Klassen in England.* (Див. укр. переклад: Енгельс Ф. Становище робітничого класу в Англії. З власних спостережень і достовірних джерел // Маркс К., Енгельс Ф. *Твори в п'ятдесяти томах.* Т. 2. К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1958. С. 231–517.)

Engels, Friedrich, *Preußischer Schnaps im deutschen Reichstag* (у кн.: MEW, т. 19). (Див. укр. переклад: Енгельс Ф. Прусська горілка в німецькому рейхстазі // Маркс К., Енгельс Ф. *Твори в п'ятдесяти томах. Т. 19.* К.: Видавництво політичної літератури України, 1964. С. 37–54.)

Frauenstädt, Paul, *Altdeutscher Durst im Spiegel des Auslandes* (у кн.: Archiv für Kulturgeschichte, т. 7, с. 257–71).

Frazer, James G., *The Golden Bough.*

Gorham, Maurice and Dunnett, G., *Inside the Pub.* London 1950.

Grässe, Theodor, *Bierstudien.* Dresden 1872.

Hackwood, F. W., *Inns, Ales, and Drinking Customs of Old England.* London. 1909.

Handwörterbuch der Staatswissenschaften, т. 1. Jena 1909: стаття «Alkoholfrage».

Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens. Стаття «Trinken» і т.д.

Harrison, Brian, *Drink and the Victorians.* London 1971.

Hoffmann, M., *5000 Jahre Bier.* Frankfurt am Main 1956.

Iles, C. M., *Early Stages of English Public House Regulation* (у кн.: The Economic Journal, № 13, с. 251–62).

Jeggle, Utz, *Alkohol und Industrialisierung* (у кн.: Hubert Cancik, ред.: Rausch, Ekstase, Mystik. Düsseldorf 1978, с. 78–94).

Kautsky, Karl, *Der Alkoholismus und seine Bekämpfung* (серія статей у «Die Neue Zeit», т. 9, № 2, 1891).

King, Frank A., *Beer Has a History.* London 1947.

Krücke, Carl, *Deutsche Mäßigkeitsbestrebungen und -vereine im Reformationszeitalter.* (Archiv für Kulturgeschichte, т. 7, с. 13–30).

Lecky, William E. H., *A History of England in the 18th Century.* London 1878.

Löffler, Klemens, *Vom Zutrinken* (у кн.: Archiv für Kulturgeschichte, т. 6, с. 71–78).

Löffler, Klemens, *Die ältesten Bierbücher.* (Archiv für Kulturgeschichte, т. 7).

Mandelbaum, David G., *Alcohol and Culture* (у: Current Anthropology, т. 6, № 3, с. 281–288).

Mass Observation. *The Pub and the People. A Worktown Study.* London 1943.
Mauss, Marcel, *Die Gabe* (у кн.: Soziologie und Anthropologie 11, München 1975).
Michel, Carl, *Geschichte des Biers von der ältesten Zeit bis zum Jahre 1900.* Augsburg 1901.
Monckton, H. A., A *History of English Ale and Beer.* London 1966.
Monckton, H. A., *A History of the English Public House.* London 1969.
Müller, J., *Über Trinkstuben* (у кн.: Zeitschrift für Kulturgeschichte, 1857, с. 719–32).
Patrick, C. H., *Alcohol, Culture, and Society.* Durham 1952.
Potthof, O. D. und Kossenhaschen, Georg, *Kulturgeschichte der deutschen Gaststätte.* Berlin 1933.
Rauers, Friedrich, *Kulturgeschichte der Gaststätte*. Berlin 1941 (у 2 т.).
Samuelson, J., *The History of Drink.* London 1878.
Schiedlausky, Günther, *Essen und Trinken.* München 1956.
Schranka, Eduard Maria, *Ein Buch vom Bier*. Frankfurt/Oder 1886.
Schultze, Rudolf, *Geschichte des Weins und der Trinkgelage*. Berlin 1867.
Specht, Franz Anton, *Gastmähler und Trinkgelage bei den Deutschen*. Stuttgart 1887.
Spiller, Brian, Victorian Public Houses. New York 1973.
Thomas, Dorothy S., Social Aspects of the Business Cycle. London 1925 (зокрема див. частину «Alcoholism and the Business Cycle», с. 127–132).
Webb, Sidney & Beatrice, *The History of Liquor Licensing*. London 1903 (репринтне видання 1963 р.).

Тютюн

Apperson, G. L., *The Social History of Smoking.* New York 1916.
Böse, Georg, *Im blauen Dunst. Eine Kulturgeschichte des Rauchens.* Stuttgart 1957.
Cohausen, Johann Heinrich, *Satyrische Gedancken von der Pica Nasi, oder der Sehnsucht der Lüstern Nase. Das ist: Von dem heutigen Mißbrauch und schädlichen Effect des Schnupf-Tabacks... usw.* Leipzig 1720.
Conte Corti, Egon Caesar, *Die trockene Trunkenheit. Ursprung, Kampf und Triumph des Rauchens.* Leipzig 1930 (містить докладну бібліографію).

Curtis, Mattoon M., *The Story of Snuff and Snuff Boxes.* New York 1935.
Fairholt, *Tobacco.* London 1859.
Gleichen-Russwurm, Alexander von, *Der Werdegang der Zigarette* (у кн.: E. Garbaty, ред.: Die Zigarette. Berlin 1914).
Hill, Dr. J., *Cautions Against the Immoderate Use of Snuff.* London 1761.
Lickint, Fritz, *Tabak und Organismus.* Stuttgart 1939.
Lüthgen, G. E., *Der Tabak und das Rauchen in der Kunst.* Köln 1914(?).
(Motteley, Charles) *Histoire des révolutions de la barbe des Français.* Paris 1826.
Pohlisch, Kurt, Tabak. *Betrachtungen über Genuß- und Rauschpharmaka.* Stuttgart 1954.
Tiedemann, Friedrich, *Geschichte des Tabaks und anderer ähnlicher Genußmittel.* Frankfurt am Main 1854.
Work For Chimney Sweepers, Or A Warning for Tobacconists. London 1601 (репринтне видання 1936).

Опій, гашиш тощо

Baudelaire, Charles, *Les Paradis artificiels.*
Baudelaire, Charles, *Le vin et le hachisch.*
Bean, Philip, *The Social Control of Drugs.* New York 1974.
Bewley, Th. H., *Control of Drugs and Dependence* (у: Medico-Legal Journal, т. 37).
Doolittle, Justus, *Social Life of the Chinese.* London 1868.
Gelpke, Rudolf, *Vom Rausch im Orient und Okzident.* Stuttgart 1966.
Goldsmith, Margaret, *The Trail of Opium.* London 1939.
Hayter, Alethea, *Opium and the Romantic Imagination.* London/Berkeley/Los Angeles 1968.
Jünger, Ernst, *Annäherungen. Drogen und Rausch.* Stuttgart 1970.
Quincey, Thomas de, *Confessions of an English Opium Eater.*
Scheidt, Jürgen von, *Handbuch der Rauschdrogen.* München 1971.
Scott, J. M., *The White Poppy. A History of Opium.* London 1969.
Teff, Harvey, *Drugs, Society, and the Law.* Westmead 1975 (Saxon House Studies).
Terry, Charles E. and Pellens, Mildred, *The Opium Problem.* New York 1928.
Wissler, Albert, *Die Opiumfrage.* Jena 1931.

Ілюстрації до книги взято з таких джерел:

Archiv für Kunst und Geschichte, Берлін
New York Public Library, Нью-Йорк
Sammlung Adam, Ґослар, Німеччина
Foto Marburg, Марбурґ, Німеччина
British Museum, Лондон
Musée Carnavalet, Cabinet des Estampes, Париж
Hamburger Kunsthalle, Гамбурґ
Museo Correr, Венеція
Tabakhistorische Sammlung Reemtsma, Гамбурґ
Metropolitan Museum, Нью-Йорк
North Carolina Museum of Art, Ролі, Північна Кароліна, США
Victoria and Albert Museum, Лондон
Germanisches Museum, Нюрнберґ
Bildarchiv Ullstein, Берлін
Hirth: *Kulturgeschichtliches Bilderbuch* (ілюстрована історія культури Ґірта)
Edward Robinson: The Early English Coffee House, London 1893
«The Dance of Life», London 1817
Martin Engelbrecht: Des Menschen Zung und Gurgel Weid
Hermann Schmidt: Tabak und Reklame, Berlin 1916
Frederick W. Hackwood: Inns, Ales and Drinking Customs of Old England, London 1909
Gustave Doré/Blanchard Jerrold: London. A Pilgrimage, London 1872
Особистий архів автора

Покажчик імен

Адлер Віктор 179, 184, 185
Амарантес 87
Амман Йост 41
Анна Австрійська 110

Бальде Якоб 116, 120
Бальзак О. де 112
Белл Ральф 151
Бісмарк Отто фон 184
Боґарт Гемфрі 205
Бодлєр Ш. 225, 227
Бонтеку Корнеліус 99, 127
Босвел Дж. 150
Бретшнайдер Йоган 39
Брехт Б. 133
Бурґкмайр Ганс 50
Буше Франсуа 84

Вайт Ф. 74
Валенштайн А. 42
Візлер А. 238
Вільнев Арно де 170
Вос Симон де 138
Вулворт Ф. 219

Габсбурґи 110
Гайнрих, граф Брюльський 150
Ганеман Самуель 59
Гастинґс Ворен 238
Гаутен К. ван 112
Геґель Ґ. В. Ф. 29, 160
Геда Вілем Клаеш 80
Гейвуд Томас 51
Геніш Б. 23
Генрих VIII 43
Говел Джеймс 38
Гоґарт Вільям 40, 120, 147, 172, 177, 178, 180
Гофман Пауль 90

Ґама Васко да 19, 28
Ґарбо Ґрета 205
Ґарвей Т. 104
Ґейнсборо Т. 151
Ґелерт Х. Ф. 87
Ґельпке Рудольф 220
Ґете Й. В. 95, 112, 163
Ґізо Ф. 136
Ґляйхен-Русвурм Александр фон 134, 201
Ґоргем М. Е. 218
Ґотьє Теофіл 225
Ґранвіль І. Ж. 142, 156
Ґрим, брати 221

Дайтон Роберт 147
Данет Г. 219
Деврієнт Едвард 78
Дедекінд Фридрих 51
Декер Т. 76
Декрьоз Ж.-П. 36
Денер Якоб 82
Дефан дю 77
Дефо Деніел 76
Дидро Д. 63, 76, 160, 164, 175
Доре Ґустав 222
Дюбарі М. Ж. 36
Дюфур Сильвестр 53-55, 63, 99

Евелин Дж. 76
Елісон А. 165
Енґельбрехт Мартин 40, 125
Енґельс Фридрих 165, 167, 179, 185
Ешлі Е. 165

Єлизавета-Шарлота Орлеанська (Лізелота фон Пфальц) 45, 46

Зиґварт Йоган Ґеорґ 47

Йорданс Якоб 44

Кальвін Ж. 179
Кант І. 57
Карл II 67
Карл II Лихий 170
Каутський Карл 179, 184, 185, 217
Каценштайн Л. 97
Квінсі Томас де *223*, *225*, *226*, *230*
Кейвен Шері 190
Кірхбах Франк 95
Когавзен Гайнрих Йоган 149
Колінз Ричард 82
Колридж С. Т. *225*, *226*
Колумб Христофор 28
Корті Е. Ц. 144
Крукшенк Джордж 41, 168, 176, 177, 216
Крукшенк Роберт 216
Купецький Йоган (Ян) 125

Лесинґ Ґ. Е. 87, 91
Лінней Карл фон (Каролус Лінне-ус) 58, 59, 246
Ліхтенберґ Ґ. К. 15
Ллойд Едвард 65-67, 74
Лонґі П'єтро 108
Людовік XIII 110
Людовік XIV 46, 160
Лютер М. 48, 179
Лянкре Ніколя 109

Маркс Карл 112, 133, *205*, *223*
Марселен 137
Мартин Джон *226*
Мезер Юстус 94
Мід Марґарет *242*
Мільде Карл 84
Мішле Жуль *53*, 56
Мозлі Бенджамін *63*
Монктон Г. Е. 175
Монтез Лола 136, 143
Моро Жан Мішель 111
Мос Марсель 194
Мюллер Вольф 246

Неллер Ґодфрі *75*
Нерваль Ж. де *225*
Неш Т. 76
Ніко Жан 117
Ніцше Ф. 194, *220*

Османн Ж.-Е. 219
Остаде Адріан ван 125, *212*

Пальма Бейнтема фон 127
Пікандер 87
По Е. *225*
Поліш Курт *123*
Пракситель *226*

Раммін Елінор *43*
Рампоно Ж. *215*, 216
Раувольф Леонард *32*, *33*
Рейлі Волтер 122, 129
Ричард I 21
Ровлендз С. 76
Ровлендсон Т. 103, 214
Рок Жан де ля 34
Русдорф Йоган Йоахім фон 116
Руссо Ж.-Ж. 58
Рут Гаролд 76

Санд Жорж 136, 143
Саут Р. 76

Скелтон Дж. 43
Смолет Тобаяс 174
Спрат Т. 76
Стен Ян 189
Стерн Лоренс 76, 163
Стил Ричард 74, 75

Теф Гарві 239
Тецель Йобст 208
Тильярд А. 67
Тисо Самюель-Оґюст 62, 63
Тишбайн Й. Г. 82
Труа Жан де 193
Тьєр Л. А. 136

Ферстер Християн Ґотліб 96
Фідій 226
Філдинґ Генрі 172
Флобер Ґ. 220
Фортунат Венанцій 45
Фос Гайнрих 90
Франк Себастіан 49
Франклін Бенджамін 58
Фридрих II Великий 96, 240
Фридрих Матеус 50

Ходовєцький Данієль 37

Шадов Йоган Ґотфрид 97
Шарп В. 133
Шентан Пауль фон 139
Шлезер Авґуст 94
Шнапгун Абрагам 88
Шпельман Кристина 16
Штольберґ-Ґедерн 192

Юнґер Ернст 220, 239

2014 р. у видавництві «Ніка-Центр» вийшла друком книга:

Вольфґанґ Шивельбуш

Розчаклована ніч
До історії штучного світла у XIX столітті

Переклад з німецької О. Юдіна

Це найвідоміша праця знаного німецького дослідника науки та культури Вольфґанґа Шивельбуша, його вагомий внесок в історію світової науки. Головною темою цієї надто захоплюючої, як для наукової розвідки, книжки є еволюція полум'я, а головним героєм можна назвати світло, різноманітне, різноякісне, що сяє на різних шаблях розвитку людського суспільства, — від первісного вогнища й до сучасного електричного освітлення. Вплив еволюції штучного світла на розвиток людського суспільства важко переоцінити, так само, як, скажімо, винайдення колеса. Автор стверджує, що зміна освітлення здатна викликати більш-менш значущі соціальні переміни чи супроводжує їх. І як один із прикладів наводить ліхтарі, які певною мірою стали зловісним символом французьких революцій. Таких цікавих обґрунтованих прикладів впливу еволюції світла у різних царинах суспільного життя за різних часів у книжці чимало.

Для широкого кола читачів, що цікавляться глобальними питаннями розвитку людства.

Українською перекладено вперше.

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНЕ ВИДАННЯ

ШИВЕЛЬБУШ Вольфґанґ

Смаки раю
Соціальна історія прянощів, збудників та дурманів

Переклад: *Ю. Прохасько, Т. Цимбал*

Науковий редактор *Т. Цимбал*
Коректор *О. Попова*
Оригінал-макет, обкладинка *О. Гашенко*

Підписано до друку 25.01.2016. Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 14,88. Наклад 1000 пр. Зам. № 44.

Видавці:

ТОВ НВП «Ніка-Центр»
03680, Київ, вул. Кржижановського, 4.
т./ф. (044) 39-011-39; e-mail:psyhea9@gmail.com; www.nika-centre.kiev.ua
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ДК №1399 від 18.06.2003

ТОВ «Видавництво Анетти Антоненко»
www.anetta-publishers.com
Для листування: anetta@anetta-publishers.com
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК №4873 від 26.03.2015

Віддруковано у ТОВ «Друкарня «Рута»
м. Кам'янець-Подільський, вул. Князів Коріатовичів, 11.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ДК №4060 від 29.04.2011